עתיקות 109, התשפ״ג

בית הכנסת בחורבת מרות: תיארוך שלבי הבנייה ודיון מחודש בממצאים

עמנואל דמתי[1]

מבוא

חורבת מרות (Merot, Μηρωθ; נ״צ 24990/77708) נמצאת בגליל המזרחי, על מדרגה מתונה של רכס הרי נפתלי המשתפלת בתלילות לעמק החולה (הפרש גובה ממוצע: 600 מ׳), בין נחל דישון לנחל חצור (איור 1). למרגלות הרכס נמצא תל חצור, הגדול בארץ, היושב על צומת דרכים חשוב, שממנו מסתעפת דרך מערבה, העוברת ליד מרות וממשיכה ללב הגליל.

תולדות המחקר

הראשונים לפקוד את המקום במאה הי״ט היו גרן (תשמ״ז:252) ואנשי הסקר הבריטי (Conder and Kitchener 1881:242). בתקופת המנדט ביקרו במקום מפקחים של מחלקת העתיקות, ובשנת 1966 סקרה חוליית סקר ישראל את החורבות (תיק ארכיון רשות העתיקות). כל הסוקרים דיווחו על שרידים קדומים, אך לא ניסו לזהות את שם האתר הקדום.

צבי אילן (1987ג׳:8; 1997) מצא באוסף הגניזה הקהירית שבספריית אוניברסיטת קיימברידג׳ רשימת קברי צדיקים בגליל, שבה מוזכר קבר של צדיק בכפר מארוס. בעקבות התגלית, יזם אילן סקר ארכיאולוגי באתר, שנערך בשנים 1981–1982,[2] והציע לזהות את המקום עם מרות (אילן 1983), המוזכרת בכתבי יוסף בן־מתתיהו כאחד המקומות שביצר בגליל העליון בתחילת המרד (**מלחמת היהודים ברומאים** ב, כ, ו; **חיי יוסף** לז) וכגבולו הצפוני של הגליל (**מלחמת היהודים ברומאים** ג, ג, א). אישוש לזיהוי זה נמצא בסקר

---

[1] הובא לדפוס על ידי דני שיאון. המאמר שלהלן מבוסס על עבודת המוסמך של המחבר (דמתי 2000) וכולל עדכונים ממחקרים חדשים שהתפרסמו מאז. עיקרי הדברים לא שונו, פרט לדיון בסופה של מרות היהודית. תודתי למוטי אביעם ולקורא האנונימי על הערותיהם המועילות.

[2] את הסקר מטעם אגף העתיקות והמוזיאונים ליווה יוסף סטפנסקי.

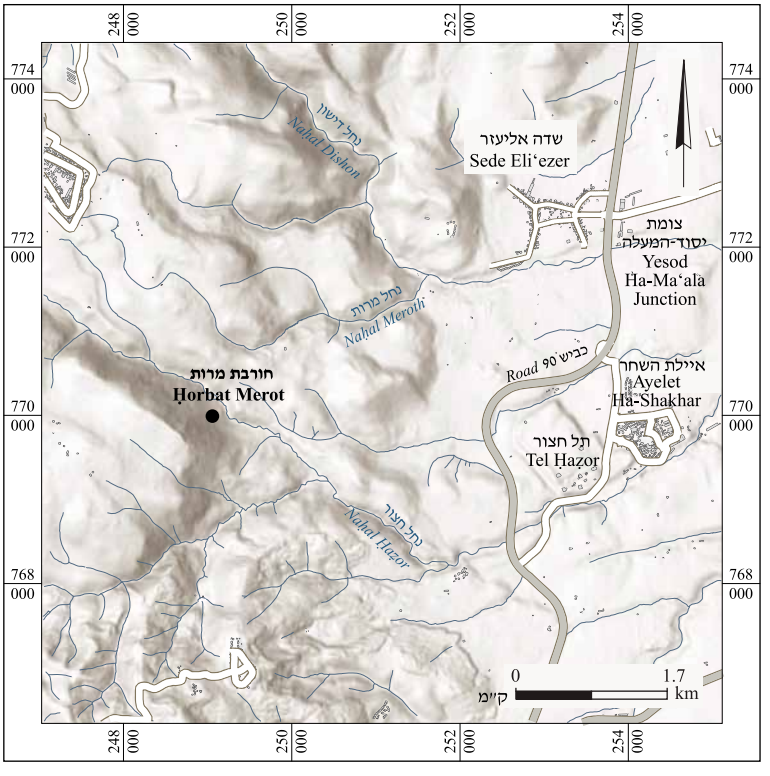

איור 1. מפת איתור.

ובחפירות שנערכו לאחר מכן,[3] ובהם נתגלו חפיר, קטע קצר של קיר שהוצע לראות בו דייק, וכן ראשי חיצים, אבן בליסטרה ומערכת מסתור.[4] בסקר התגלו גם מערות קבורה, מקוואות, מתקני מים ותעשייה, ובית כנסת.

דוח מלא של הסקר ודוח חלקי של החפירות בבית הכנסת וביישוב מרות פורסמו בספר פופולרי (אילן ודמתי 1987ב׳) ובסדרת מאמרים (אילן תשמ״ח; אילן ודמתי 1987א׳). בעבודת המוסמך שלו (דמתי 2000),

[3] הסקר והחפירות באתר נערכו מטעם אגף העתיקות והמוזיאונים (הרשאות מס׳ A-1255/1983; A-1279/1984; A-1352/1984; A-1402/1985; A-1241/1986-10; A-1466/1987-01; רישיון מס׳ G-91/1989) בניהולם של צבי אילן ועמנואל דמתי. השתתפו: מוטי אביעם, אהרוני אמיתי; בני נוער מבית ספר שדה הר־מירון; בוגרי מכון אבשלום ותלמידיו: אברהם אזדרכת, יגאל בר־יהודה, נירית (פסח) בר־יהודה, רוזמונד בריגס, יוסי ברמן ז״ל, דוד חולי, ארז כהן, יצחק מיוחס, אילנה סאלם, ברכה עזתי, בני פלג, אמנון קדרון ז״ל, רענן רשף, יורם שכטר, אריק שמיידלר ז״ל, יונל שרביט; צוות החיילות־המדריכות ממדרשת ראש פינה; וחיילים ממחנה גדות. סייעו מיכאל פייסט ז״ל, ישראל ותקין ז״ל, אברהם הג׳יאן ואנדריי אוקונב (מדידות ושרטוט), אמנון בר אור (שחזורים), דב פורוצקי (שרטוט ועיבוד תכניות, ציורי ממצא ושחזורים לפרסום) מרים אבישר ז״ל, דוד אדן־ביוביץ׳ ודבורה סנדהוס (זיהוי כלי חרס), עדה ירדני (כתובות), אריאל ברמן, מרסיה שהרבני וגבריאלה ביכובסקי (זיהוי מטבעות), צילה שגיב, קלרה עמית, זאב רדובן, יוסי סהר ויצחק עמית (צילום) ואלה אלטמרק (מעבדת מתכת). המנהלה הייתה באדיבות אגף העתיקות ומועצה אזורית גליל עליון, בסיוע הקיבוצים גדות, מחניים וכפר הנשיא. תודה מיוחדת לחברי החוג לארכיאולוגיה של קיבוץ כפר הנשיא: טומי עמית, זאב ניצן, לורנס מרקוסון וג׳ו סינה ז״ל. תודה שלוחה גם לעורכת המאמר, שושנה ישראלי, על עבודתה המקצועית ועל תרומתה לקידום הפרסום הסופי של החפירה.

[4] הערת המביא לדפוס: כיוון שלא נערכה חפירה לאורך החומה, לא ניתן לתארך אותה. כל ראשי החיצים שנמצאו (אילן 1987ג׳:38, צילום צבע ליד עמ׳ 33) הם מטיפוס פירמידלי. טיפוס זה היה נפוץ בתקופה הצלבנית (ר׳ Gosker, Boas and Khamisy 2021), אך נדיר בתקופה הרומית. כיוון שלא נמצאו ראשי חיצים בעלי שלוש כנפיים — הטיפוס הנפוץ בתקופה הרומית (Magness 2014) — קשה לקבוע אם ראשי החיצים שנתגלו מאששים את הזיהוי.

ניתח המחבר את הכרונולוגיה של בית הכנסת על שלביו השונים, והתייחס להשפעתה על הכרונולוגיה של בתי הכנסת בגליל.[5] הדוח שלהלן מציג פרסום מקיף של בית הכנסת, וכן של שרידים הקדומים לבנייתו ושרידים המאוחרים לו, וכולל פרסום מלא של מכלול כלי החרס (ר׳ Sandhaus, this volume) והמטבעות (ר׳ Bijovsky, this volume), המאפשרים להציע תיארוך מדויק יותר של שלבי בית הכנסת ופרשנות מחודשת ביחס לפרשנות של אילן ודמתי (1987ב׳; טבלה 1).

טבלה 1. שלבי בית הכנסת ותאריכם, בהשוואה לאילן ודמתי 1987ב׳

שכבה	שלב	שרידים עיקריים	תאריך (לסה״נ)	ממצא מתארך	שלבים על פי אילן ודמתי 1987ב׳
I		קדם בית הכנסת: שרידי יישוב, מתקנים חצובים, בור פעמון ומערכת תת־קרקעית	רומית קדומה ותיכונה	כלי אבן גיר (איור 52)	-
II	1א׳	הכשרת השטח, הקמת בית הכנסת, רצפת טיח	סוף המאה הד׳	כלי חרס (דמתי 2000: 24–29)	1א (400–450)
	1ב׳	התקנת רצפת פסיפס צבעונית	אמצע המאה הה׳	מטבע מתשתית הפסיפס ומעל רצפת הטיח משלב 1א׳ (ר׳ Bijovsky, this volume: Coin No. 220), מהמחצית הראשונה של המאה הה׳	2א (450–500)
	1ג׳	התקנת פתח מדורג בפינה הצפונית־המערבית	סוף המאה הה׳		3א[i]
	1ד׳	בניית יציע בסטרה המערבית	תחילת המאה הו׳		4א[i]
	2	הנחת ריצוף אבן	המחצית הראשונה של המאה הו׳ עד רעש האדמה בשנת 749	המטבע המאוחר ביותר בהטמנת יסוד 157, מתחת לרצפת האבן (ר׳ Bijovsky, this volume: Coin No. 670), המתואר לשנים 507–512 לסה״נ	ב (500–650)
	3	בנייה מחדש של בית הכנסת; החזית בצפון; בית מדרש וחדר לימוד(?)	המחצית השנייה של המאה הח׳ עד המאה הי׳	מטבע אומיי מתשתית הפסיפס בבית המדרש (L155) מהמאה הח׳ לסה״נ (ר׳ Bijovsky, this volume: Coin No. 297) וצפחת אומיית (ר׳ Sandhaus, this volume: Fig. 3)	ג (650–1200)
III		הקמת מבנה המגורים הממלוכי	המאות הי״ג–הט״ו		ד1 (1250–1400)

[i] על פי עבודת המוסמך של המחבר (דמתי 2000).

[5] בחפירות זוהו עשר שכבות (I–X) מהתקופות העות׳מאנית עד ההלניסטית (דמתי 2000: 12). מאמר זה יתמקד בשרידים מהתקופות הרומית–הממלוכית, ומספור השכבות אינו זהה לזה שפורסם בעבר.

החפירה

בבית הכנסת נחשפו שרידי בנייה משלוש שכבות: שכבה I, הקדומה לבניית בית הכנסת (התקופה הרומית הקדומה); שכבה II, בניית בית הכנסת והשימוש בו, ובה שלושה שלבים (התקופה הביזנטית– האסלאמית הקדומה); ושכבה III, שבה הוסב המבנה למגורים (התקופה הממלוכית).

שכבה I: שרידים קדומים לבניית בית הכנסת

בשלב שקדם לבניית בית הכנסת (תכנית 1) נתגלו חציבות בסלע ושרידי יישוב, חלקם משתלבים זה בזה וחלקם עומדים בפני עצמם. רוב השרידים נאטם ונקבר מתחת ליסודות בית הכנסת.

שרידי יישוב

השרידים יתוארו מדרום־מזרח בכיוון השעון (תכנית 1).

מבנה 200. נתגלו שרידים של מבנה (L200), שקירותיו מושתתים על הסלע בעומק של כ־2.5 מ׳ מתחת לפני השטח, ממזרח לאכסדרת בית הכנסת (איור 2). המבנה, שמידותיו אינן ברורות, בנוי גזית מאבני גיר רכות במגוון גדלים. תעלת היסוד של הקיר המזרחי של בית הכנסת משכבה II, שלב 3 (W503; ר׳ תכנית 3), פגעה בקירותיו הצפוני והדרומי, ואילו שני הקירות האחרים נקברו מתחת למילויים מאוחרים.

מקווה טהרה. ממערב למבנה 200 נחשף פתח של מסדרון חצוב בסלע שהוביל למקווה (L90). המסדרון צר ומדורג (0.8 מ׳ רוחב), ומתרחב מעט בצפון (איור 3). חלק מהמסדרון קורה בלוחות אבן גדולים, וקשת נמוכה הבנויה מעליו שימשה יסוד לקיר הדרומי של האכסדרה (W522; ר׳ תכנית 2). ייתכן שלוחות הקירוי הונחו בשלב בניית האכסדרה, ובמקור היה המסדרון קטור. לאורך המסדרון נחצבו חמש מדרגות שירדו אל פתח כניסה, שלו משקוף קשות, שהוביל אל חדר טבילה חצוב בסלע (2 × 2 מ׳, 1.8 מ׳ גובה). בתחתית המסדרון נחצבו שתי מדרגות רחבות יותר שהובילו לקרקעית המקווה. הכניסה למסדרון נאטמה היטב בזמן בניית בית הכנסת באמצעות אבנים מסותתות שהונחו מעל המדרגות העליונות וכוסו בתשתית העפר של רצפת החצר. חלל המקווה נמצא ריק, והדופן המערבית שלו נפרצה מתוך המערכת התת־קרקעית (ר׳ להלן).

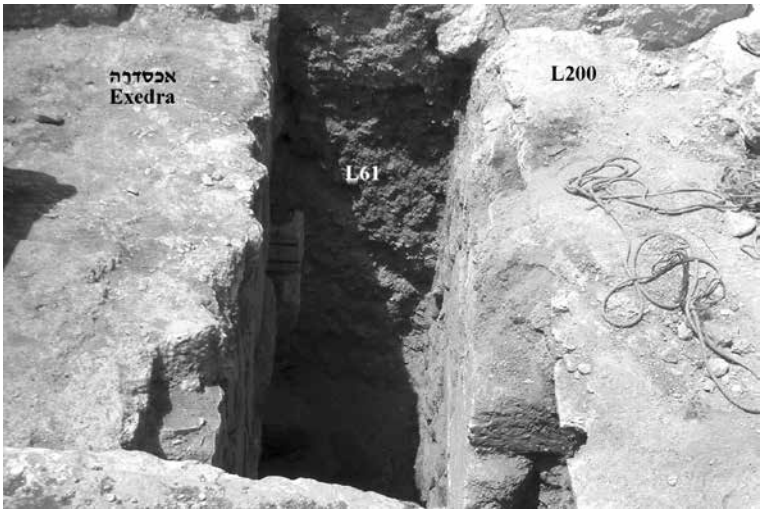

איור 2. מבנה 200 והמעבר הצר (L61) המפריד בינו לבין האכסדרה של בית הכנסת, מבט לצפון.

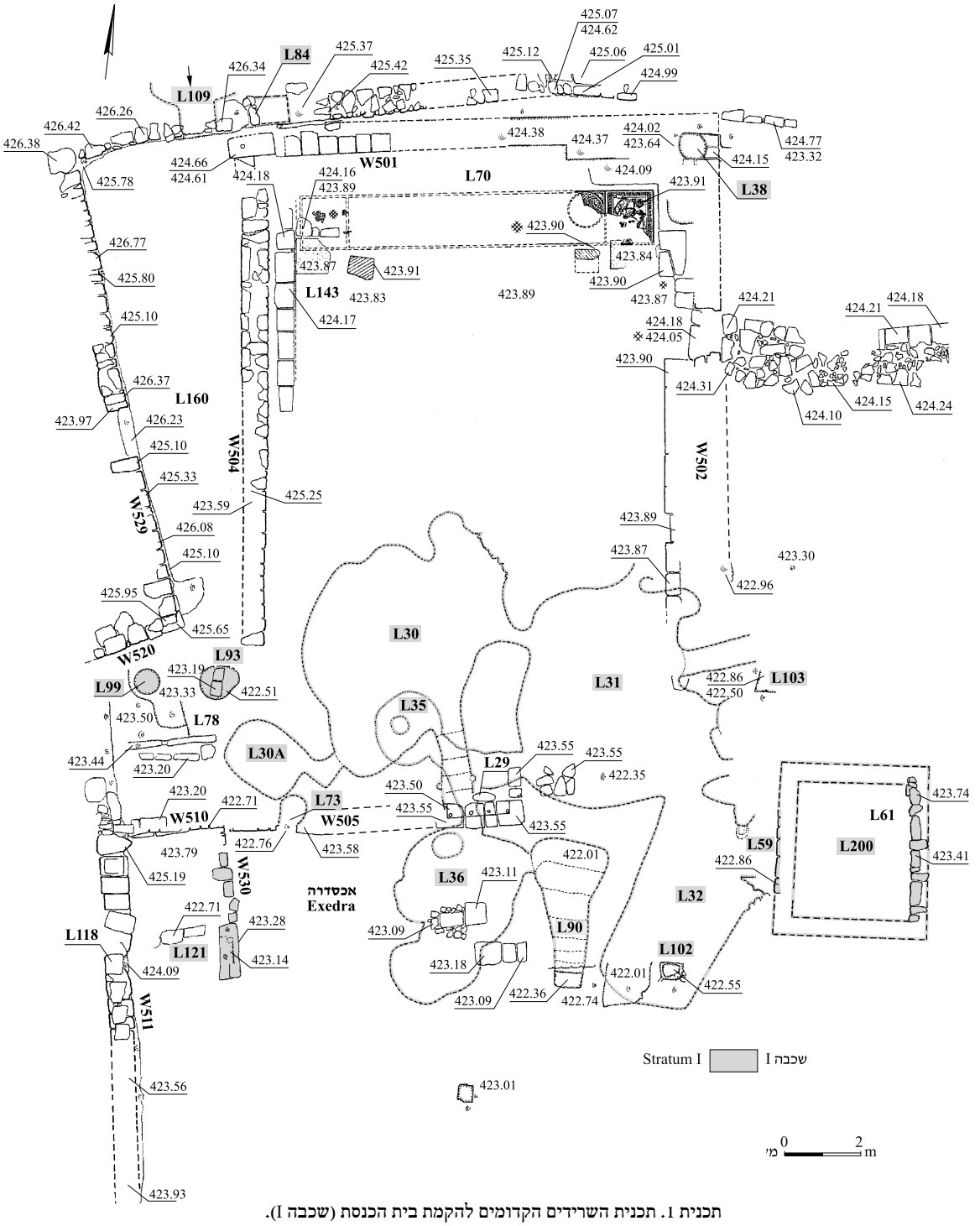

תכנית 1. תכנית השרידים הקדומים להקמת בית הכנסת (שכבה I).

תא חצוב ומטויח, פתח חצוב ושרידי קירות. ממערב למקווה נתגלה תא חצוב בסלע ומטויח (L73; איור 4). פתח התא היה מוקף במסגרת צרה ושקועה, שנועדה לדלת ובה שקעים לציר בצד מערב. ממערב לתא נחשפו פתח חצוב בסלע, שרידי קיר (W530) ואבן סף גדולה. קיר 530 מקביל לקיר 511, שחלקו בנוי וחלקו חצוב

איור 3. מדרגות המקווה (L90) שמתחת לאכסדרה, מבט כלפי מעלה לכיוון דרום.

איור 4. התא והפתח החסום (L73) בצדה המערבי של האכסדרה, מבט לצפון־מערב.

(כ־16 מ׳ אורך וגובה משתנה), ושניהם יצרו חדר שמהותו אינה ברורה. בחלקו החצוב של קיר 511 נתגלה כוך חצוב בסלע (L118) ובתוכו עמדה צפחת תמימה מהתקופה האומיית (ר׳ Sandhaus, this volume: Fig. 3); הכוך והצפחת נסתמו כנראה בשלב האחרון של בית הכנסת (שכבה III, ר׳ להלן). בזמן בניית בית הכנסת נסתם הפתח החצוב (L73), עקב בניית הקיר הדרומי של המחסן (W510), ופורק קיר 530 עד מפלס רצפת האכסדרה; ראש הקיר ואבן הסף שולבו ברצפת האכסדרה.

מתקנים חצובים בסלע. מתקנים חצובים נחשפו מתחת למחסן בית הכנסת (L78). במרכז המחסן נתגלה חלק ממשטח דריכה של גת, שבפינתו הצפונית־המזרחית חצוב בור שיקוע (L93). בתוכו הוסתרה לימים קופת בית הכנסת (איור 5; תכנית 2: חתך 2–2; ר׳ להלן). בפינה הצפונית־המערבית של המשטח נמצא בור עגול, לא גדול (L99; תכנית 2: חתך 1–1), שסביב השפה שלו יש מגרעת המאפשרת הנחת אבן כיסוי. הבור שימש כנראה לאחסון.

בלוקוס 109, מחוץ לקצה הצפוני של הקיר המערבי של בית הכנסת (W504), הסלע הטבעי גבוה יותר מרצפת בית הכנסת, וניכרים בו שרידי חציבה במפלסים שונים. בחלקו הצפוני הנמוך יותר נתגלתה שקערורית חצובה, אולי חלק מגת. נמצא פתח חצוב של מערה (L84), שנסתם היטב באבנים מסותתות במהלך הכשרת השטח לבניית בית הכנסת (איור 6).

איור 5. מקום הקופה (L93); שימו לב לנקב בריצוף (שרדה רק מחציתו), שדרכו היו משלשלים מטבעות לקופה ומוציאים אותם ממנה.

איור 6. הקירות בצפון־מערב: מימין לקנה־המידה – סתימת פתח המערה (L84); קיר משלב 1א׳ (שעליו מונח קנה־המידה), מקום הספסל וקיר משלב 3, מבט למערב.

בור פעמון. מתחת לפינה הצפונית־המזרחית של בית הכנסת נתגלה בור פעמון (L38), שנאטם בקפידה בזמן בניית בית הכנסת באבנים מסותתות בצורת חרוט, שהותאמו לפי הבור.

מערכת תת־קרקעית

מתחת לבית הכנסת נתגלתה מערכת תת־קרקעית, ובה כמה חללים המתחברים באמצעות מחילות ומעברים שנפרצו בדפנות המפרידות ביניהם. המערכת לא נחפרה, אך בסקר הובחנו שלושה חללים (לוקוסים 30, 31, 36), כוכים ובור מים (L32). למערכת מתחבר גם המקווה (L90; ר׳ לעיל), שהדופן הדקה שלו נפרצה מאחד החללים (L36). סחף רב חדר למערכת וסתם חלק גדול מהחללים ומהבורות. החללים היו נמוכים; התנועה בהם הייתה על הברכיים, ואילו במחילות — בזחילה.

נמצאו שלוש כניסות למערכת התת־קרקעית: (1) פתח עיקרי (L29), שנחשף מתחת לפתח המרכזי של בית הכנסת (איור 7); (2) פתח חצוב בסלע (L59; כ־2 מ׳ עומק מתחת לפני השטח), שנתגלה במסדרון שבין האכסדרה של בית הכנסת למבנה 200, מתחת לקיר התמך המזרחי של האכסדרה (W523; ר׳ תכנית 2); (3) פיר מרובע (L103), חצוב אנכית, שנחשף מצפון למבנה 200.

מהפתח המרכזי (L29) הוביל מסדרון חצוב אל כניסה נמוכה, שממנה עברו לחלל סגלגל (L30; 6–7 מ׳ קוטר); בחלקו הצפוני־המזרחי נמצא מעין פיר, שנחסם בלוחות אבן, שהיו חלק מרצפת בית הכנסת (ר׳ להלן, שכבה II, שלב 2). בחלקו הדרומי־המערבי נמצא מחילה המובילה לבור קטן (L30A), ובצדו הדרומי־המזרחי נחצב חלל סגלגל, קטן (L35; 2.0 × 2.7 מ׳), ולו מעבר צר, זוויתי. למערכת זו שייך חלל גדול, נוסף (L31), הדומה לראשון בגודלו. בפינתו הדרומית־המערבית יש מחילה צרה המובילה לבור קטן, ומשם מחילה אחרת המובילה לחלל נוסף (L36). בדופן המזרחית של חלל 31 נתגלו שני כוכים ופיר (L103). בפינה הדרומית־המזרחית יש פרצה נמוכה ששימשה מעבר אל בור מים (L32; 3 × 4 מ׳), שעל דופנותיו השתמר טיח אפור. פתח בור המים (L102) נמצא מעל צדו הדרומי.

איור 7. הפתח למערכת התת־קרקעית (L29), מבט לצפון־מערב.

מיקומה של המערכת והכניסות אליה מצביעים על כך שהיא קדמה לבניית בית הכנסת. החללים הגדולים (L30, L31) חצובים גס; אין סימני טיח על דופנותיהם, ואין בתקרותיהם פתחים לשאיבת מים. ניתן לזהות שלוש תקופות שימוש במערכת התת־קרקעית, שתיים מהן מהתקופה הרומית הקדומה והתיכונה — והן קדומות להקמת בית הכנסת — ואחת מיוחסת לתקופה הביזנטית הקדומה (ר׳ להלן).

בתקופה הרומית הקדומה נחצבו החללים (L30, L31), בור המים (L32) והמקווה (L90). חציבות נוספות שנתגלו לצד שרידי היישוב (אילן 1987ג׳:21–24) מחזקות את ההנחה שהמערכת התת־קרקעית הייתה חלק מאזור תעשייה. סביר להניח שהחללים התת־קרקעיים שימשו מחסנים או חדרי קירור לתוצרת חקלאית, כגון יין או שמן. בור המים (L32) והמקווה (L90), הסמוכים זה לזה, שימשו את החקלאים. שברי כלי אבן גיר רכה שנמצאו בבורות בדיקה וממערב לבניין בית הכנסת (ר׳ להלן, איור 52) תוארכו לתקופה זו.

בשלב מסוים הוסב המכלול התת־קרקעי למערכת מסתור (אילן 1987ג׳:34–36); נפרצו מעברים בין החללים הגדולים ונחצבו מחילות צרות וחדרונים. אספקת המים הובטחה באמצעות הקשר אל בור המים הסמוך. פעילות זו מיוחסת להכנות למרד הגדול (66–70 לסה״נ), ואולי, בסבירות נמוכה יותר, למרד בן־כוסבה (132–135 לסה״נ).

חוליות עמודים ועליהן תווי סתתים

בקיר התמך המזרחי של המסד, שעליו נבנתה האכסדרה בקדמת בית הכנסת (ר׳ להלן; תכנית 2: W523),[6] משולבות שמונה חוליות עמודים עגולות (קוטר משתנה: 0.50 מ׳, 0.52 מ׳, 0.55 מ׳, 0.64 מ׳). החוליות משוקעות בקיר במנח אופקי, בציר מזרח–מערב (איור 8). על חמש מהן נתגלו תווי סתתים, המייצגים ארבע אותיות יווניות — Є, Θ, Λ, T — וריבוע.

[6] צבי אילן (1987ב׳:69, איור עליון) ייחס את הקיר ל׳חדר הלימוד׳ (ר׳ שכבה II, שלב 3, להלן).

1

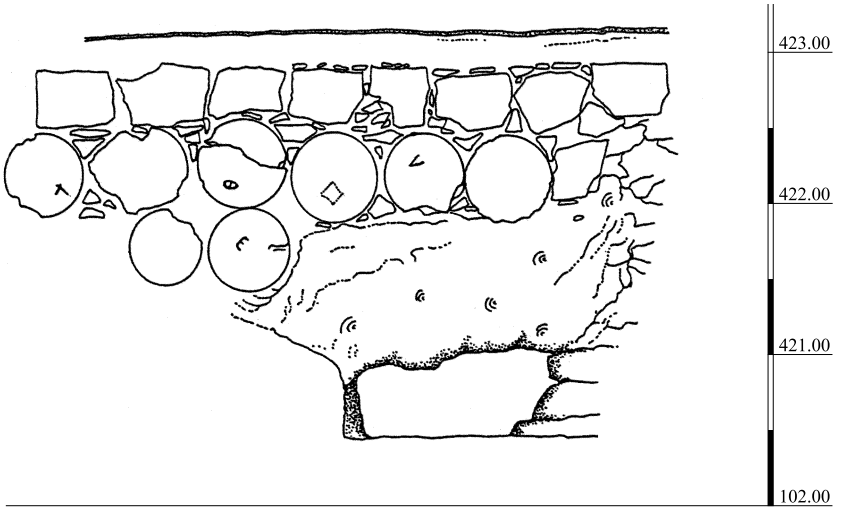

2

איור 8. חוליות עמודים, שעל חלקן תווי סתתים, משולבות בקיר המזרחי של מסד האכסדרה, מבט למערב: (1) תצלום; (2) חתך.

תווי סתתים דומים ידועים מאתרים רבים, כולם מתוארכים לתקופה הרומית הקדומה, מסוף המאה הא׳ לפסה״נ עד ראשית המאה הא׳ לסה״נ, למשל עבדת (נגב תשכ״ד:32), מצדה (ידין תשכ״ו:68), קיפרוס (נצר תשל״ה:58) וארמון חלקיה (דמתי תשל״ז:107). תווי סתתים מוכרים באזורנו גם במאה הב׳ לסה״נ (Kowalewska and Eisenberg 2019). החוליות שנתגלו במרות שייכות למבנה ציבור שקדם לבית הכנסת, אולי מימי הבית השני.

שכבה II: הכשרת השטח והקמת בית הכנסת

מעל המערכת התת־קרקעית, שלא נפגעה, נבנה בתקופה הביזנטית הקדומה בית כנסת. אמנם כל הפתחים שהובילו אליה נמצאו אטומים, אך סביר להניח שהיו פתחים נסתרים, שטרם נתגלו, שהובילו אל המערכת, ששימשה מקלט לתושבים בעת סכנה. בשכבה זו זוהו שלושה שלבים אדריכליים (1–3): שלב 1, מסוף המאה הד׳ עד המחצית הראשונה של המאה הו׳ לסה״נ; שלב 2, מהמחצית הראשונה של המאה הו׳ עד אמצע המאה הח׳ (749 לסה״נ); ושלב 3, מהמחצית השנייה של המאה הח׳ עד המאה הי׳ לסה״נ.

שלב 1 (תכנית 2)

בסוף המאה הד׳ לסה״נ הוקם בית כנסת מטיפוס בתי הכנסת הגליליים, ובו אולם תפילה בציר צפון–דרום, שתי סטרות, אחת מכל צד, ורצפת טיח. חזית המבנה הייתה בדרום, שם נקבעו שלושה פתחים, ופתח נוסף בקיר המזרחי (ר׳ איור 7). מדרום לחזית נבנתה אכסדרה לרוחב האולם, שהמשיכה מערבה, מעבר לקיר המערבי של בית הכנסת. בתוך האולם, משני צדי הפתח הראשי, נבנו בימות. מחסן מקומר נצמד אל האולם ממערב, ואליו הוביל פתח שנקבע בקיר המערבי של האולם. בשלב זה הובחנו ארבעה שלבי משנה (א׳–ד׳), שבהם נערכו שינויים ותיקונים במבנה. אלה יפורטו להלן.

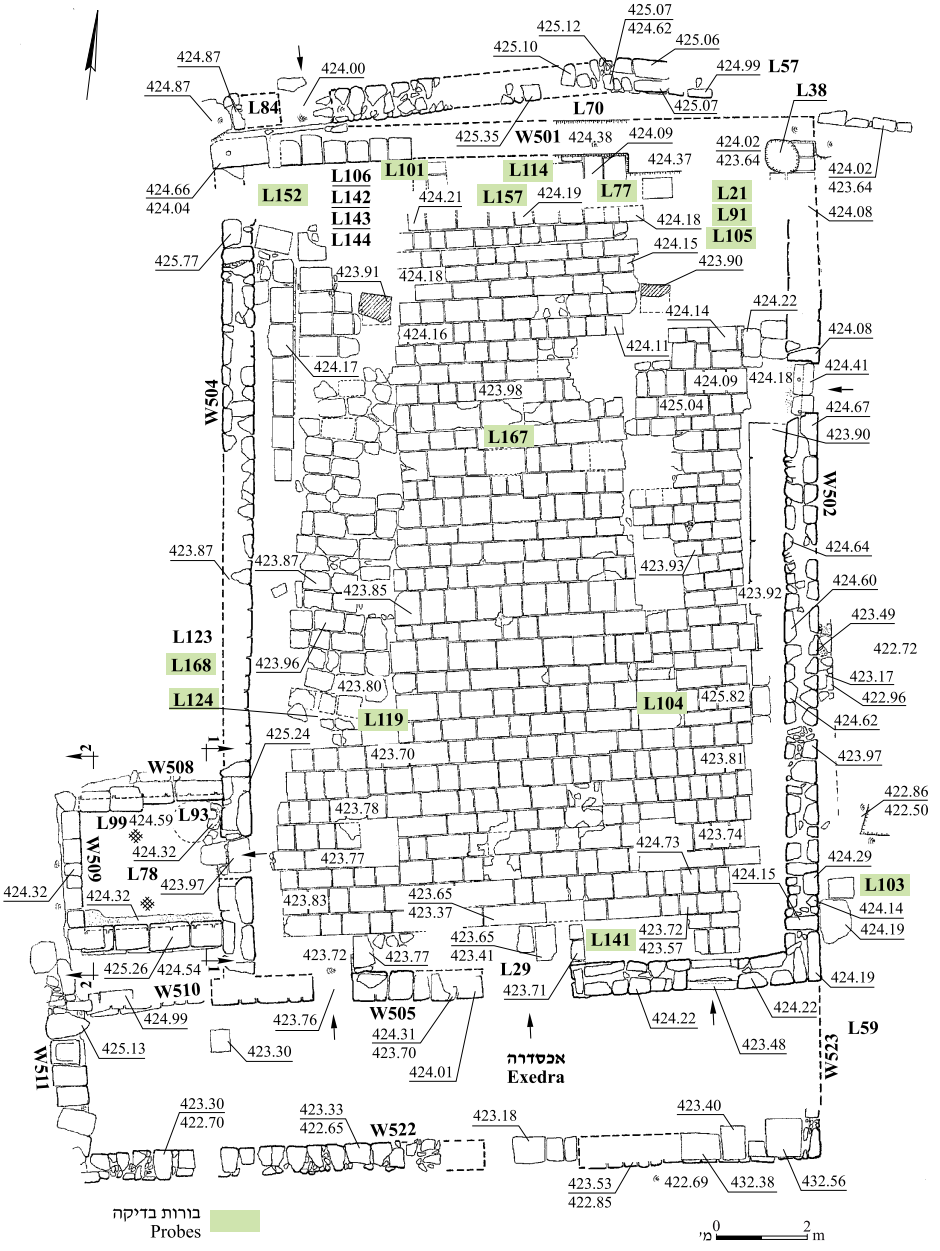

תכנית 2. בית הכנסת בשכבה II, שלבים 1–2, תכנית וחתכים.

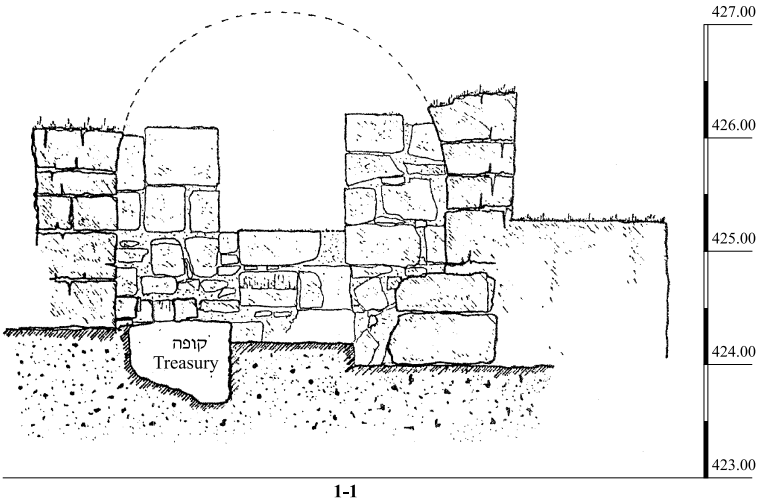

1-1

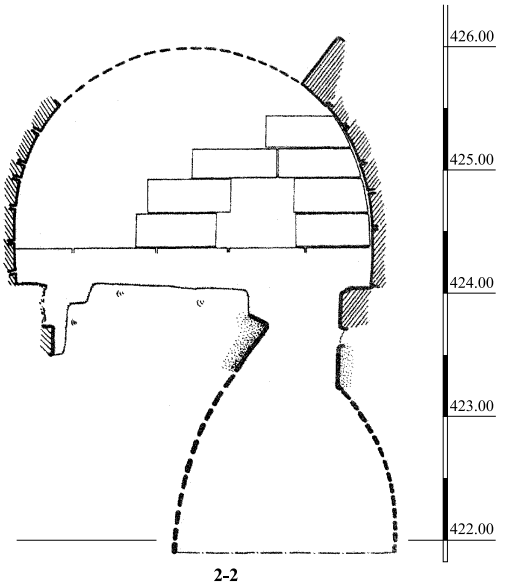

2-2

תכנית 2. (המשך).

שלב 1א': הכשרת השטח וייסוד בית הכנסת (תכניות 2, 3)

הקרקע שיועדה לבניית בית הכנסת לא הייתה מפולסת וחייבה הכשרה מתאימה. במקומות שהסלע היה גבוה חצבו, ואילו באזורים שהסלע היה נמוך, מילאו בורות ובנו קירות תמך. בצד הצפוני של בית הכנסת היה הסלע הטבעי גבוה ונעשו בו פעולות חציבה שונות, בהתאם לתכנית הבניין. בפינה הצפונית־המערבית (L109) נחצבה תעלת יסוד לקיר המערבי של האולם (W504), והוסרו בליטות סלע ששימשו מזוזות לפתח המערה משכבה I (L84) כדי להצמיד את אבני הקיר הצפוני של בית הכנסת (W501) לסלע שבגבן. מעט מזרחה (L70), פולסו שלוש מדרגות בסלע הטבעי: אחת להנחת אבני היסוד של הקיר, ושתיים — לספסלים למתפללים. בפינה הצפונית־המזרחית נאטם בור המים משכבה I (L38). רוב הקיר המזרחי (W502) הושתת על הסלע הטבעי, והנדבכים התחתונים הותאמו לפני הסלע.

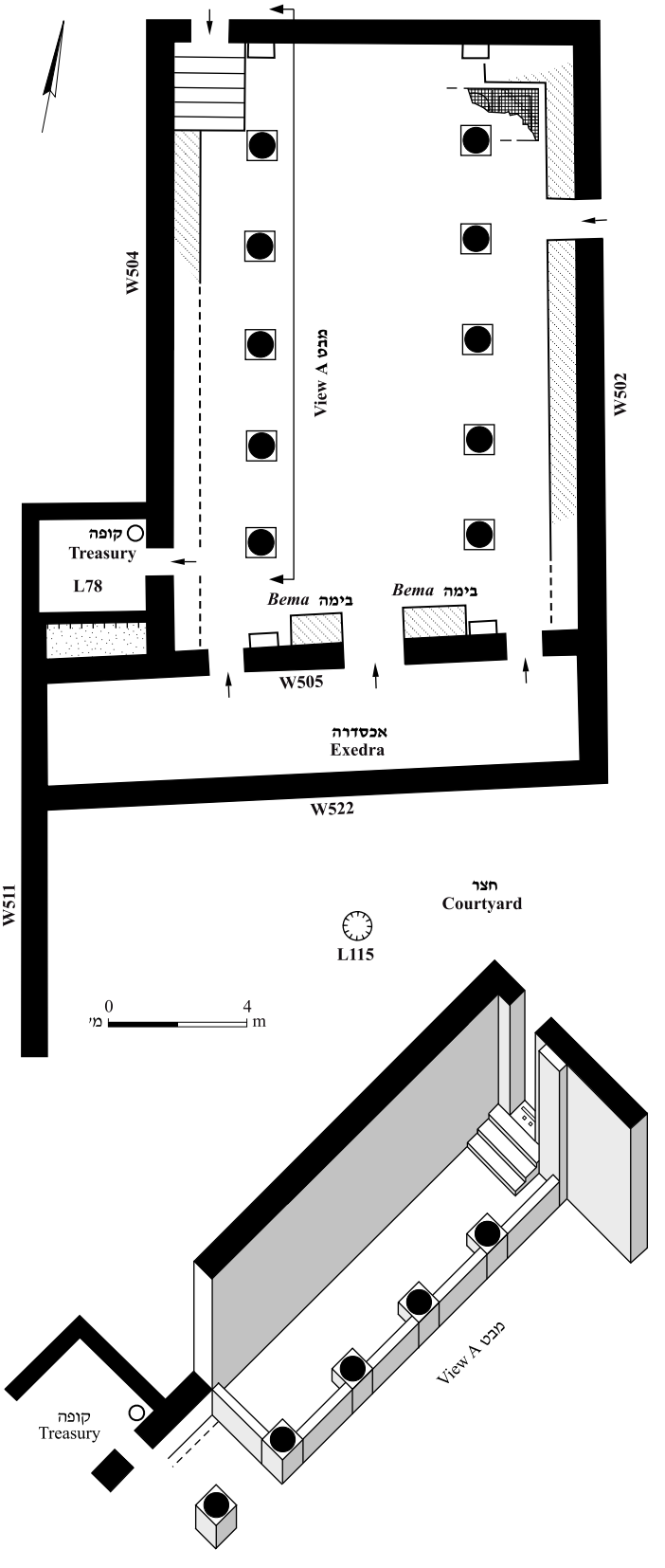

תכנית 3. בית הכנסת בשכבה II, שלבים 1א׳–ד׳.

הפינה הדרומית־המזרחית הייתה נמוכה ביחס לקו היסוד ופני השטח השתפלו בזווית חדה לדרום־מזרח. כדי להתגבר על התוואי הקימו מעין מסד, שנועד להגביה באופן מלאכותי את הפינה ולפלס אותה עד גובה התשתית הרצויה. מעל המסד נבנתה האכסדרה שבחזית הבניין. הקיר המזרחי של האכסדרה (W523) הושתת על סלע חצוב (ר׳ לעיל). פני הסלע מדרום לקיר החזית (W505) של המבנה היו בעומק של כ־2 מ׳ מתחת לרצפת המבנה. קיר האכסדרה הדרומי (W522) עבר מעל השרידים משכבה I, ובהם בור המים (L32) שפתחו נסתם, והמסדרון שהוביל אל מקווה הטהרה (L90; תכנית 1), שיצא מכלל שימוש. המדרגות העליונות של המסדרון (L90) נותרו מחוץ לקיר הדרומי של האכסדרה, והן נאטמו באבנים מסותתות שהונחו אלו מעל אלו עד גובה מפלס החצר. פתח נוסף (L29; תכנית 1) שהוביל אל המערכת התת־קרקעית נסתם אף הוא, ומעליו הונחה אבן הסף של הפתח המרכזי של בית הכנסת.

בפינה הדרומית־המערבית של אולם בית הכנסת היה הסלע הטבעי גלוי מעל רצפת האכסדרה, שנמשכה מערבה מעבר לחזית בית הכנסת (W510), מדרום למחסן (L78). הקיר המערבי של האכסדרה נסמך אל קיר סלע זקוף (W511; כ־3 מ׳ גובה), שאליו נצמדה גם הדופן המערבית (W509) של המחסן (L78).

אולם בית הכנסת. אולם התווך (19.25 × 13.00 מ׳) הופרד מהסטרות בשני טורים של עמודים, חמישה בכל אחד. לאורך הקירות המזרחי והמערבי נבנו שני ספסלי אבן (0.4 מ׳ רוחב), זה מעל זה. צמוד לקיר הצפוני (W501) נחצבו ונבנו ספסלים קצרים, שאליהם ניגש ריצוף לוחות האבן משלב 2 (ר׳ להלן). בקיר המזרחי (W502) נמצא סף של פתח המוביל למרחב החיצוני. בקיר המערבי (W504) נקרע פתח המוביל למחסן (L78), הצמוד לאולם ממערב; אבן הסף של הפתח לא השתמרה.

בקיר הדרומי, הפונה לירושלים, היו שלושה פתחים: פתח מרכזי (1.7 מ׳ רוחב) ופתחים צדדיים (1 מ׳ רוחב כל אחד). הסף של הפתח המערבי נחצב בחלקו בסלע מעל תא L73 משכבה I (ר׳ תכנית 1). השתמרו שברי מזוזות, המשקוף המרכזי ואחד המשקופים הצדדיים (ר׳ להלן).

הרצפה. בבור בדיקה שנחפר בפינה הצפונית־המזרחית של האולם (L21)[7] התגלה קטע מרצפה עשויה טיח־סיד מהודק היטב. רצפת הטיח נחשפה מתחת לרצפת הפסיפס משלב 1ב׳ (ר׳ להלן) ומעל סלע מפולס, והיא מיוחסת לשלב זה של בית הכנסת.

הבימות. צמוד לקיר הדרומי של האולם (W505), מבפנים, הובחנו שתי בימות אבן משני עברי הפתח המרכזי (ר׳ להלן, שלב 2). מתחת לבימה המערבית הובחנו יסודות קדומים, השייכים כנראה לשלב זה. אבני הבימה המזרחית נשדדו, כנראה בתקופה הממלוכית, ונותרו רק היסודות. קווי המתאר של הבימה המזרחית השתמרו לצד ריצוף האבן משלב 2 (איור 9). בימה זו הייתה רחבה יותר (1.8 × 0.9 מ׳) מהמערבית והגיעה במערב עד הפתח המרכזי של האולם. במזרח, הוצמדה הבימה ליסוד של אומנה שהייתה בנויה בקו ישר עם שורת עמודי הסטיו המזרחי, צמוד לקיר הדרומי. בור שוד קטן ורבוע הוא עדות לאבנים החסרות בתשתית האומנה.

הסטווים. יסוד של אומנה מרובעת נתגלה חצוב בסטרה המזרחית, מעל הספסל הצפוני העליון, ויסוד של אומנה אחרת נחשף ליד הבימה המזרחית. מכאן ששתי אומנות בנויות, האחת צמודה לקיר הצפוני והשנייה לקיר הדרומי, נצבו משני צדי הסטיו בשלבים 1 ו־2 של בית הכנסת. האומנות עיבו את הקירות ושימשו נקודות משען לקורות הסטווים. לא נמצאו שרידי סטילובט משלב זה.

---

[7] נראה שלוקוס 21 מתייחס לכל המילוי בבור הבדיקה, מרצפת האבן של שלב 2 (ר׳ להלן) עד רצפת הטיח של שלב 1א׳. לכן, בכל אזכור של הלוקוס יש להתייחס להקשר המקומי.

איור 9. קו התפר של ריצוף האבן של בית הכנסת משלב 2 והבימה המזרחית, מבט לדרום־מזרח.

הגג. לבית הכנסת היה גג גמלוני עשוי מרעפים מסוגים שונים, ששברים רבים שלהם נתגלו, ובהם רעפים שטוחים, חצי עגולים, ורעפי רכב. נמצאו גם חלקי רעפי שכב, ועליהם שכבת טיח בצדם התחתון, שהודבקו ללוחות העץ של הגג כדי שלא יחליקו (עמית 1987). רעפי הרכב החצי־עגולים, ואלה שצורתם משולשת, נעשו בידי קדרים בתבניות עץ. בתבניות עיצבו את הפן החיצון, המוחלק, של הרעפים, את הרכסים הבולטים בשוליים, ואת התעלות והמדרגות הדרושות להרכבה טובה של הגג. הרווחים שבין רעפי השכב והרכב מולאו בטיט גירי כדי לאטום את הגג בפני מי הגשמים ומנזקי ציפורים, זוחלים ומכרסמים. קירוי זה רגיש ושביר, והבלאי בו רב. שברי הרעפים הרבים מלמדים על ייצור מהיר וזול. סביר להניח שגג בית הכנסת נבנה באותה צורה בכל השלבים, ולא ניתן להבחין בין הרעפים מהשלבים השונים.

המחסן. קרוב לפינה הדרומית־המערבית של האולם נבנה מחסן (L78; 3 × 3 מ׳), שיסודותיו הושתתו על הסלע ועל חציבות בסלע שכוסו בעפר. הוא בנוי מאבני גיר רך מהוקצעות היטב, והכניסה אליו היא מהסטרה המערבית. הפתח שהשתמר הוא מהשלב האחרון של בית הכנסת, אך הוא משחזר פתח משלב קדום יותר. קירו המזרחי של המחסן הוא הקיר המערבי של אולם בית הכנסת (W504). גג המחסן בנוי כקמרון חביתי שכיוונו מזרח–מערב (תכנית 2: חתך 1–1). הבנייה המוצקה של המחסן ואבני הקמרון הגדולות הגנו עליו מחורבן.

האכסדרה. האכסדרה בנויה לרוחב החזית הדרומית של האולם, ונמשכת מערבה עד קיר 511. האכסדרה גבוהה בכ־0.4 מ׳ מהחצר שמדרום לה; שתי מדרגות נבנו לכל אורך צדה הדרומי. רצפתה הייתה עשויה מלוחות אבן גיר רכה בגודל משתנה (0.7 × 0.4 מ׳ מידה ממוצעת), וחלקים ממנה נחשפו. בניגוד למה שנכתב בעבר (דמתי 1987: 98), לא נראה שבחזית הדרומית של האכסדרה היה סטילובט ולא נתגלו שרידים של פורטיקו. בניית האכסדרה כיסתה והוציאה מכלל שימוש חדר משכבה I (L121; ר׳ תכנית 1) שנבנה בצדה המערבי.

שלב 1ב׳: התקנת רצפת הפסיפס

רצפת הטיח משלב 1א׳ כוסתה בשלב זה ברצפת פסיפס ססגונית (איור 10), ששרדו ממנה שני קטעים (מזרחי ומערבי) בפינות הצפוניות של בית הכנסת (ר׳ להלן). הקטע המזרחי (L21), שנתגלה בצפון הסטרה המזרחית, שרד טוב יותר, על פני שטח גדול יותר, משום שהונח על רצפת סיד שהותקנה מעל סלע מפולס (איורים 11, 12). מתואר בו אדם צעיר וסביבו קסדה וכלי נשק, כנראה דמותו של דוד בן ישי וכלי הנשק שלקח מגוליית הפלשתי; לצד הדמות יש כתובת: ״יודן בר שמעון מני״. מהקטע המערבי (L152), שנחשף בצפון הסטרה המערבית, נשתמרו קטעים קטנים של מסגרת תשליב ואשכול ענבים גדול (איורים 13, 14). לדעת טלגם (1987: 149–152), התיאור של דוד וההיבטים הטכניים והסגנוניים של הפסיפס אופייניים למאה הה׳ לסה״נ.

התשתית של רצפת הפסיפס הונחה מעל מילוי שלא הודק היטב; המילוי שקע במרוצת השנים וגרם להתפוררות הפסיפס ולניתוק האבנים. תיקוני טיח רבים נתגלו במהלך חשיפת הרצפה, עדות לכך שהיא לא האריכה ימים והפכה טלאים טלאים בזמן קצר למדי. בבור בדיקה שנפתח בטיט של תשתית הפסיפס (L21),

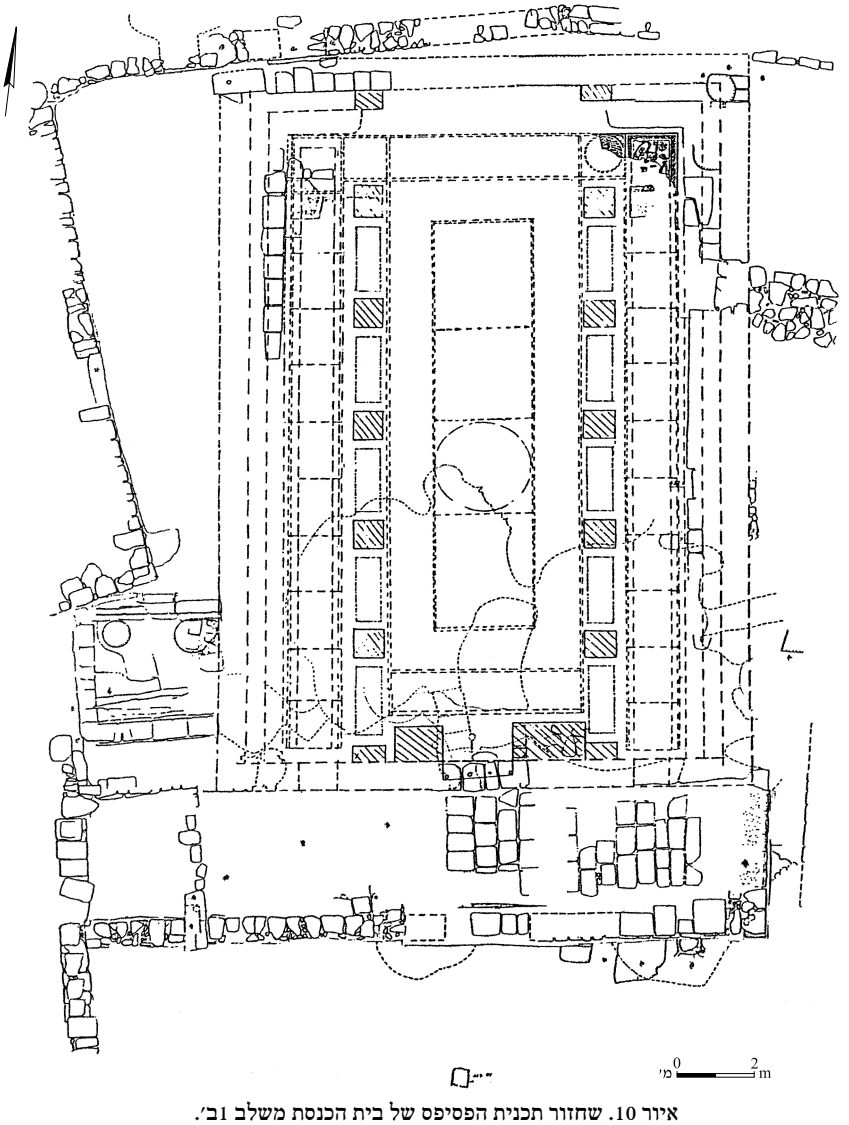

איור 10. שחזור תכנית הפסיפס של בית הכנסת משלב 1ב׳.

איור 11. "פסיפס דוד" בזמן הגילוי, מבט לצפון; שימו לב לריצוף האבן שמעליו ולקיר הצפוני של בית הכנסת משלב 3, ובו פתח.

איור 12. "פסיפס דוד".

איור 13. הפינה הצפונית־המערבית של בית הכנסת בשלב 1ב׳, שרידי המדרגה והספסל המערבי, מבט למערב; מימין — הקיר הצפוני של בית הכנסת משלב 3.

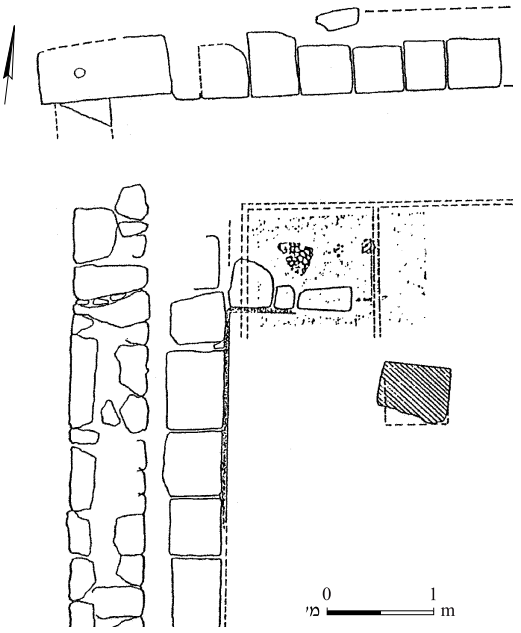

איור 14. פסיפס ״אשכול הענבים״ בחלק הצפוני של הסיטרה המערבית.

מעל רצפת הטיח משלב 1א׳, נמצא מטבע המתוארך למחצית הראשונה של המאה הה׳ לסה״נ (ר׳ Bijovsky, this volume: Coin No. 220). התשתית של רצפת הפסיפס נהרסה בזמן שהניחו מעליה את ריצוף האבן בשלב 2 (ר׳ להלן), ועל כן לא נשתמרו ממצאים אחרים באתרם. על סמך המטבע מתשתית הפסיפס והסגנון האמנותי של הפסיפס אפשר להציע שרצפת הפסיפס הותקנה באמצע המאה הה׳ לסה״נ.

שלב 1ג׳: פריצת פתח חדש במבנה

בשלב זה נפרץ בפינה הצפונית־המערבית של בית הכנסת פתח חדש (תכנית 3). סף הפתח נבנה בגובה 1.3 מ׳ מעל רצפת בית הכנסת כדי להתאימו לגובה פני הרחוב הגבוהים במקום. הגישה לבית הכנסת דרך פתח זה הייתה באמצעות גרם מדרגות (2.2 מ׳ רוחב) שנבנה לכל רוחב הסטרה המערבית, הישר מעל רצפת הפסיפס ותיקוני הטיח שלה משלב 1ב׳. גרם המדרגות נהרס כמעט כולו כאשר יסודות הקיר הצפוני של שלב 3 (ר׳ להלן) הושתתו מעל רצפת האבן של שלב 2 (איור 13). לא נתגלה ממצא מתארך משלב זה, אך ההערכה היא שזמנו בסוף המאה הה׳ לסה״נ.

שלב 1ד׳: בניית יציע בסטרה המערבית

בשלב זה נעשה שינוי משמעותי בתכנית בית הכנסת. בשני־שלישים מחלקה הצפוני של הסטרה המערבית נבנה מעין יציע; הגישה מאולם התווך למחסן שממערב לו נותרה בעינה. רצפת היציע הוגבהה ונתחמה בקווי בנייה ברורים. המדרגות התחתונות בגרם המדרגות משלב 1ג׳ והספסל המערבי נקברו מתחת להגבהה. ייתכן שההפרדה שימשה לעזרת נשים.

את שלב 1ד׳ אפשר לתארך לתחילת המאה הו׳ לסה״נ, פרק הזמן שבין פריצת הפתח הצפוני ובניית גרם המדרגות בשלב 1ג׳ לבין הנחת לוחות האבן ברצפה של שלב 2, המתוארכת לתחילת המאה הו׳ לסה״נ על סמך מטבע של אנסטסיוס הא׳ שנמצא בהטמנת היסוד (L157) ונטבע בשנים 507–512 לסה״נ (ר׳ Bijovsky, this volume: Coin No. 670).

איור 15. ריצוף האבן המשיק לספסל המזרחי של שלב 1א′, מבט לדרום־מזרח.

שלב 2 (תכנית 2)

בשלב זה נערכו במבנה שינויים אחדים: רצפת הפסיפס הוחלפה ברצפת אבן, כנראה עקב בלאי של הפסיפס, והוגבהו ספי הפתחים, הספסלים, היציע והבימות. הכשרת הקרקע להנחת לוחות האבן הגדולים, העבים, של הרצפה החדשה הרסה כמעט לחלוטין את רצפת הפסיפס ואת התשתית שלה. ההרס נתגלה בכל בורות הבדיקה שבהם הורמו לוחות האבן. בבורות אחדים נמצאו אבני פסיפס בתוך מילוי עפר.

רצפת האבן. בשלב זה הונחה רצפה עשויה מלוחות אבן גדולים, מהוקצעים. אבני הריצוף (0.4–0.8 מ′ אורך, 0.35–0.45 מ′ רוחב, כ־0.3 מ′ עובי) הגיעו עד הבימות, הספסלים והיציע (איור 15). הריצוף הונח בקו ישר, במרחק של 0.9 מ′ מהקיר הדרומי, וניגש לחזיתות הצפוניות של בימות בית הכנסת משלב 1א′ (איור 16). מכאן אפשר להסיק שהבימות קדמו לרצפת האבן. קו הריצוף בצד הצפוני של האולם מלמד שהספסל הצפוני היה קטוע ונבנה רק בסטרות; אבני הריצוף ניגשו אל הקיר הצפוני החצוב בחלקו בסלע האם (איור 17). כתוצאה מהגבהת הרצפה הוגבהו הספים של הפתחים (איור 18) כדי להתאימם למפלס החדש של הרצפה; סביר להניח שגם ספסלי הישיבה הוגבהו.

הבימות. לאחר הנחת אבני הריצוף, הוגבהו הבימות מעל רצפת האבן והוגדלו צפונה אל פנים האולם. הבימה המערבית נשתמרה טוב יותר (1.4 × 1.8 מ′, 0.7 מ′ גובה השתמרות החזית). פינות החזית הצפונית שלה עוטרו באומנות מגולפות (איור 19). אבני הבימה המזרחית נשדדו עד מפלס הרצפה, כנראה בתקופה הממלוכית, אך אפשר לשחזר אותה על סמך הממדים של הבימה המערבית. בקרבתה נמצאו אבנים מעוטרות, שככל הנראה קישטו אותה, ובהן שלוש אבנים מעוטרות בתבליט של עמוד פינה לולייני, אבן אחת מעוטרת בשרידי תבליט של מנורה ושבר של קנה מרכזי של מנורה עשוי מאבן (איור 20). אבנים אלה, ותיאורי ארונות קודש ברצפות פסיפס בבתי כנסת אחרים, מאפשרים לשחזר את מראה הבימה וארון הקודש (איור 21).[8]

[8] ראו לדוגמה את הבימה ששוחזרה בבית הכנסת באום אל־קנאטיר (עין הקשתות) ועיטוריה (Dray, Gonen and Ben David 2017:226, Fig. 12).

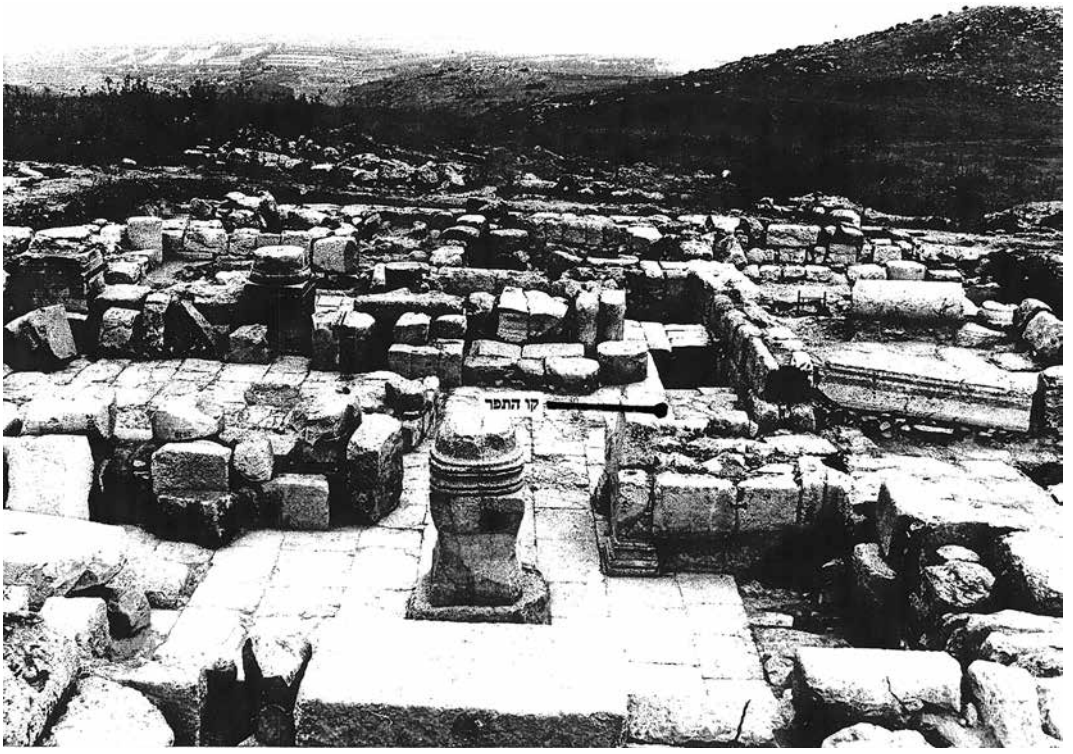

איור 16. קו הריצוף, הניגש לחזיתות הבימות משלב 1א׳, מבט למזרח.

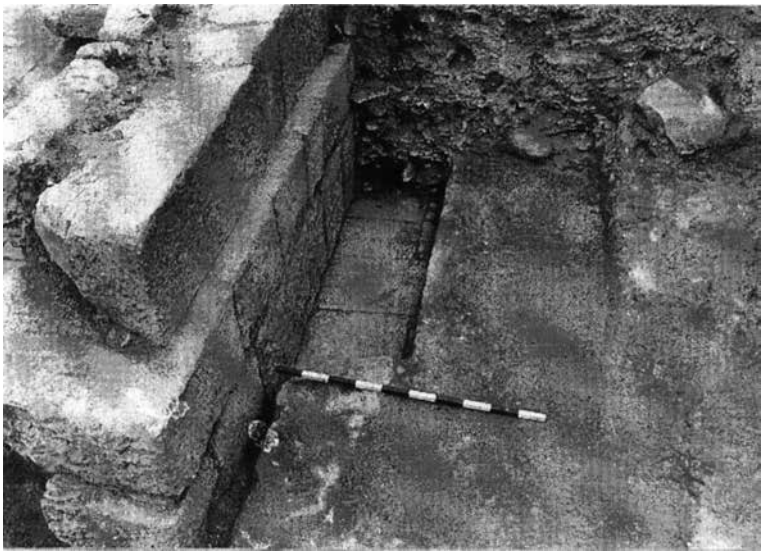

איור 17. הקיר הצפוני החצוב משלבים 1א׳ ו2 (מימין); ריצוף משלב 2, הנצמד לקיר זה (במרכז); והקיר הצפוני משלב 3, מעל הריצוף משלב 2 (משמאל), מבט למערב.

איור 18. הפתח בקיר המזרחי של בית הכנסת: הסף משלב 1א׳ (עליו קנה־המידה), ומעליו הסף משלב 2, מבט למזרח.

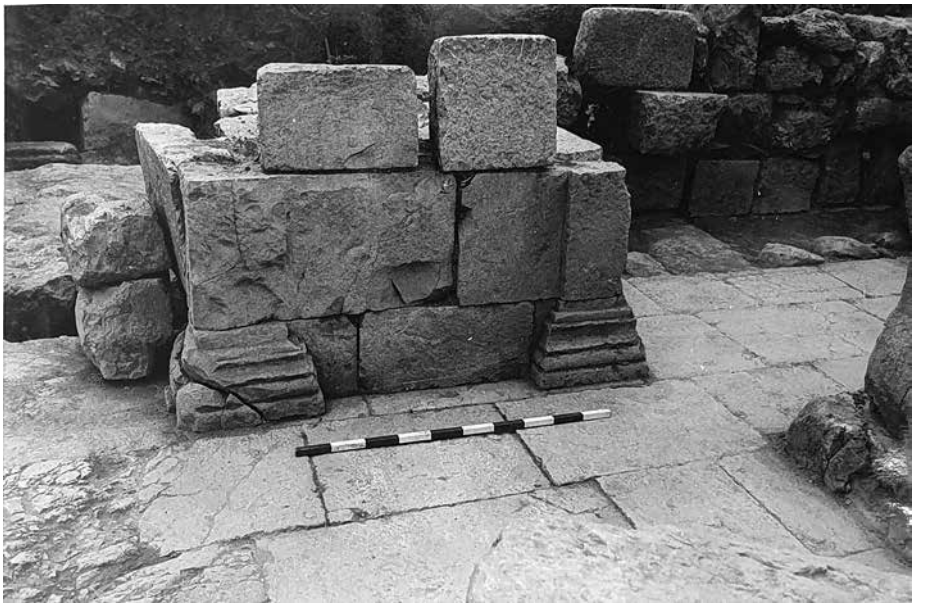

1

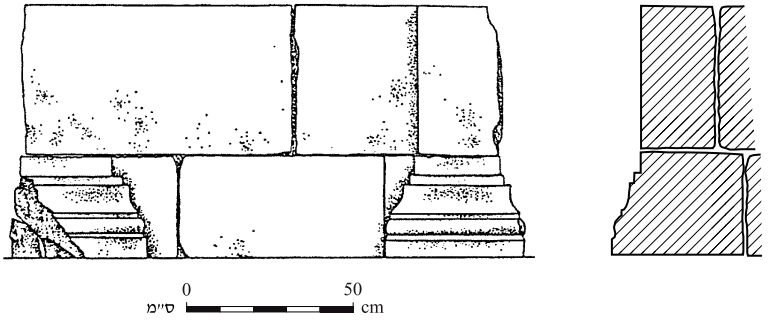

2

איור 19. הבימה המערבית, מבט לדרום: (1) תצלום; (2) ציור.

1

2

3

איור 20. פריטי אבן מארון הקודש: (1) עיטור עמודי פינה לולייניים; (2) שבר מתבליט מנורה; (3) שבר קנה מנורה מאבן גיר.

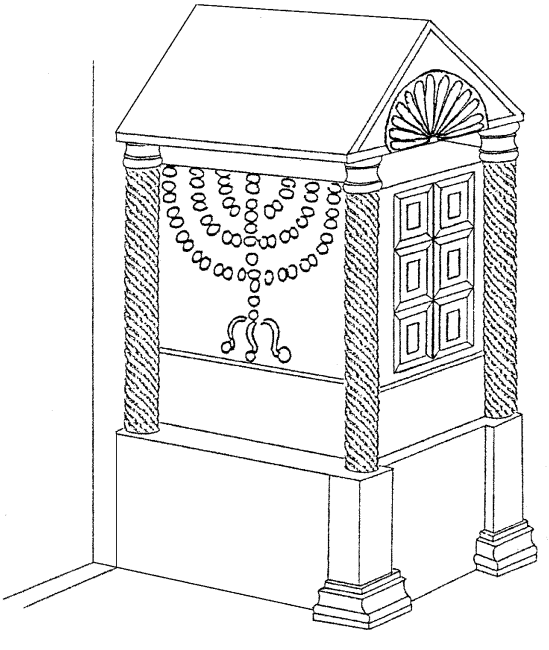

איור 21. שחזור מוצע של ארון הקודש.

נראה שהבימה המערבית הייתה מסד לארון קודש עשוי מאבן ועץ, ואילו הבימה המזרחית, הרחבה יותר, שימשה 'קתדרה דמשה' — מושב לחכמי הקהילה ונכבדיה, ואולי גם לאורחים נכבדים שביקרו במקום. בעבר, הציע דמתי (1987: 96) שהבימה שימשה להצבת תיבה לשליח ציבור ולקריאת התורה, אך אין זה סביר בשל גודלו של בית הכנסת. מבחינה אקוסטית, נראה שמקומה של התיבה היה במרכז בית הכנסת, קרוב יותר לציבור המתפללים.[9]

שלב 2 בבית הכנסת תוארך על סמך המטבעות הרבים שנתגלו מתחת ללוחות הריצוף.[10] כדי לאתר שרידים מרצפת הפסיפס נפתחו בורות בדיקה מתחת לריצוף האבן החתום, בשטח כולל של כ־20 מ״ר, שהם כ־6% מכלל השטח המרוצף (לוקוסים 21, 77, 91, 101, 104, 105 , 114, 119, 157, 167 ; תכנית 2). ברוב הבורות נחשף הסלע עם מעט עפר וכמות רבה של מטבעות. בלוקוסים 29, 167 ו־157 נתגלו שלוש הטמנות יסוד, מהמאות הד'–הה' לסה״נ (ר' Bijovsky, this volume). על סמך המטבע המאוחר מלוקוס 157, שנטבע בשנים 507–512 לסה״נ (ר' Bijovsky, this volume: Coin No. 670), תוארכה הנחת רצפת האבן לכל המוקדם למחצית הראשונה של המאה הו' לסה״נ. בית הכנסת משלב זה נהרס עד היסוד, כנראה ברעש האדמה בשנת 749 לסה״נ.

שלב 3 (תכניות 4, 5)

לאחר רעש האדמה בשנת 749 לסה״נ נבנה בית הכנסת מחדש. בשלב זה נערכו במבנה שינויים אדריכליים בולטים: חזית המבנה והכניסות אליו הועברו אל הקיר הצפוני, שנבנה מחדש; העמודים הוזזו; יציע חדש נבנה מעל הסטרה המערבית, ואליו הוליכו מדרגות חיצוניות; וכן נוספו קיר היקפי, חצרות קטורות, בית מדרש וחדר לימוד(?).

בשלב זה נעשה שימוש בחומרי הבנייה מן ההריסות שפונו; שילוב האבנים נעשה באיכות ירודה. הבנאים הקדישו תשומת לב מיוחדת רק לפינות הבניין, שנבנו באבני גזית גדולות ובנדבכים ישרים (איור 22). האולם קוצר באורכו, ומידותיו הפנימיות והחיצוניות צומצמו, אך מכלול בית הכנסת גדל (28.9 × 20.4 מ'), וכלל בית מדרש, חדר לימוד(?) וחצרות קטורות (תכנית 5). רצפת האבן של שלב 2 שימשה גם בשלב זה, והבימות נשארו במקומן. בשלב זה נבנה קיר היקפי, המבטא מגמה של סגירת בית הכנסת וניתוקו מן הסביבה, בניגוד לשני השלבים הקודמים.

---

[9] כיום יש תמימות דעים בקרב החוקרים שהצעה זו אינה סבירה. ראו לדוגמה את השחזור של בית הכנסת בכורזים (ייבין תשס״א: 63, תכנית 14).

[10] הערת העורכת (ש״י): הטמנת מטבעות מתחת לרצפת בית כנסת היא תופעה מוכרת בארץ (אחיפז וליבנר תשפ״א). דמתי (2000: 50–54) דן באפשרות שמטבעות אלה הם חילול כספי ״מעשר שני״. כיוון שחלה קדושה על כספי ״מעשר שני״, ומפני שלא ניתן לפדות אותם, היה צריך לחלל את כספי המעשר — לבער אותם. אפשר היה לזרוק את המטבעות לים וכך לבער אותם, ואפשר שהביעור נעשה באמצעות קבורה. לצורך זה, פרטו את סכום המעשר למטבעות קטנים והטמינו אותם במקום שהאמינו שיד אדם לא תגיע אליהם ולא ייעשה בהם שימוש הנוגד את ההלכה. כיוון שכל יהודי מחויב ב״מעשר שני״, ייתכן שהמטבעות הרבים שנתגלו מתחת לרצפת בית הכנסת במרות, וכן בבתי כנסת נוספים, כמו למשל כנף, דיר עזיז, ברעם וכורזים, היו כספי ״מעשר שני״ של אנשי הקהילה המקומית. סביר להניח שהתופעה קשורה לשמירה על ההלכה היהודית ולא לציפייה לפריון או לעיסוק במגיה (אחיפז וליבנר תשפ״א: 226–230). נראה שאין לקשור בין המטבעות הרבים שהוטמנו מתחת לרצפות בתי הכנסת לבין קמיעות בודדים שהוטמנו בבתי הכנסת, כמו הקמע שנתגלה מתחת לסף הפתח המזרחי של בית הכנסת במרות (ר' להלן, הערה 11). ההסבר להטמנות היסוד מתחת לרצפות בבתי הכנסת קשור בוודאי לעולם היהודי ולא למקדשים פגניים או למבנים אחרים בעולם הרומי (אחיפז וליבנר תשפ״א: 226–227).

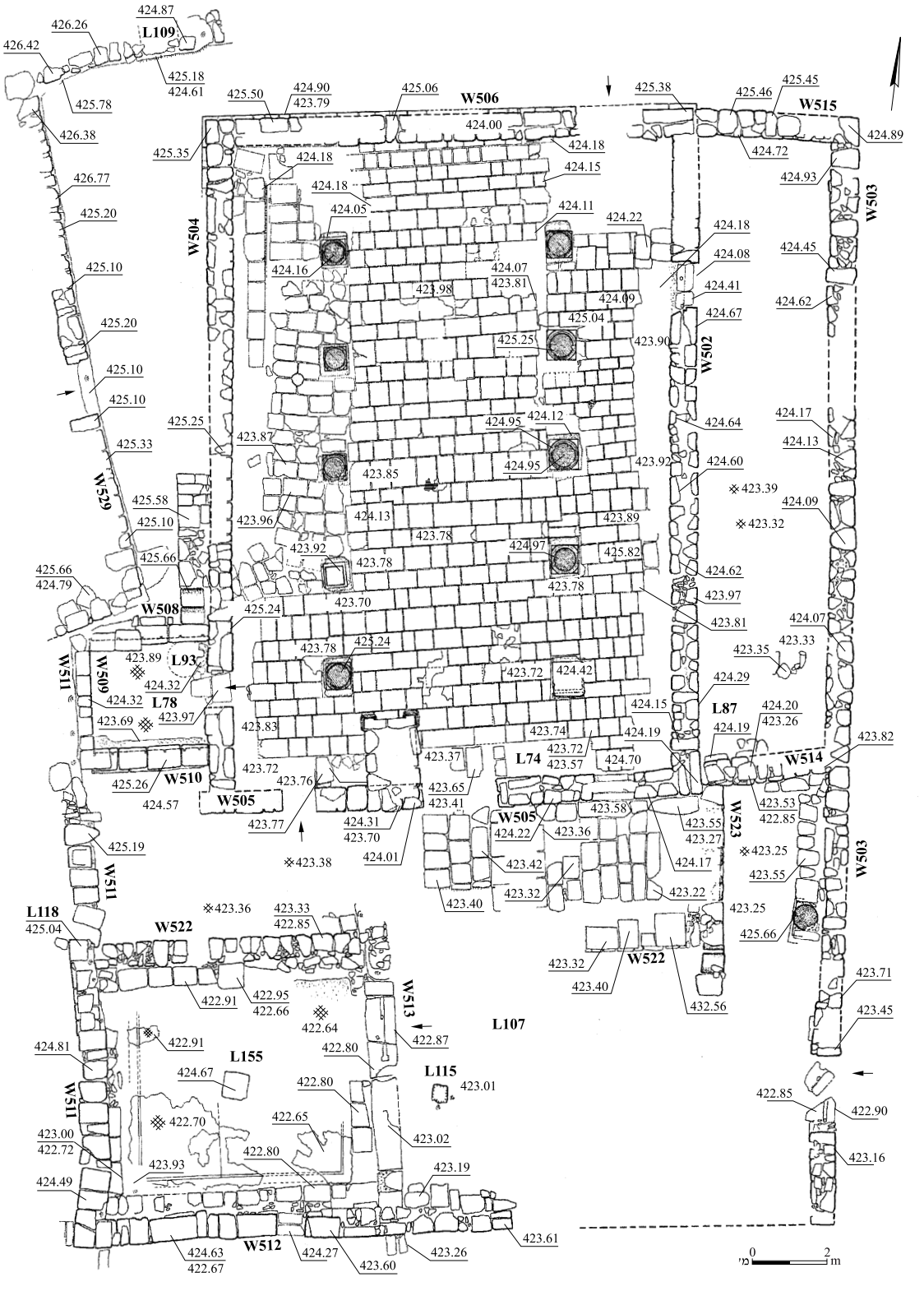

תכנית 4. בית הכנסת בשכבה II, שלב 3.

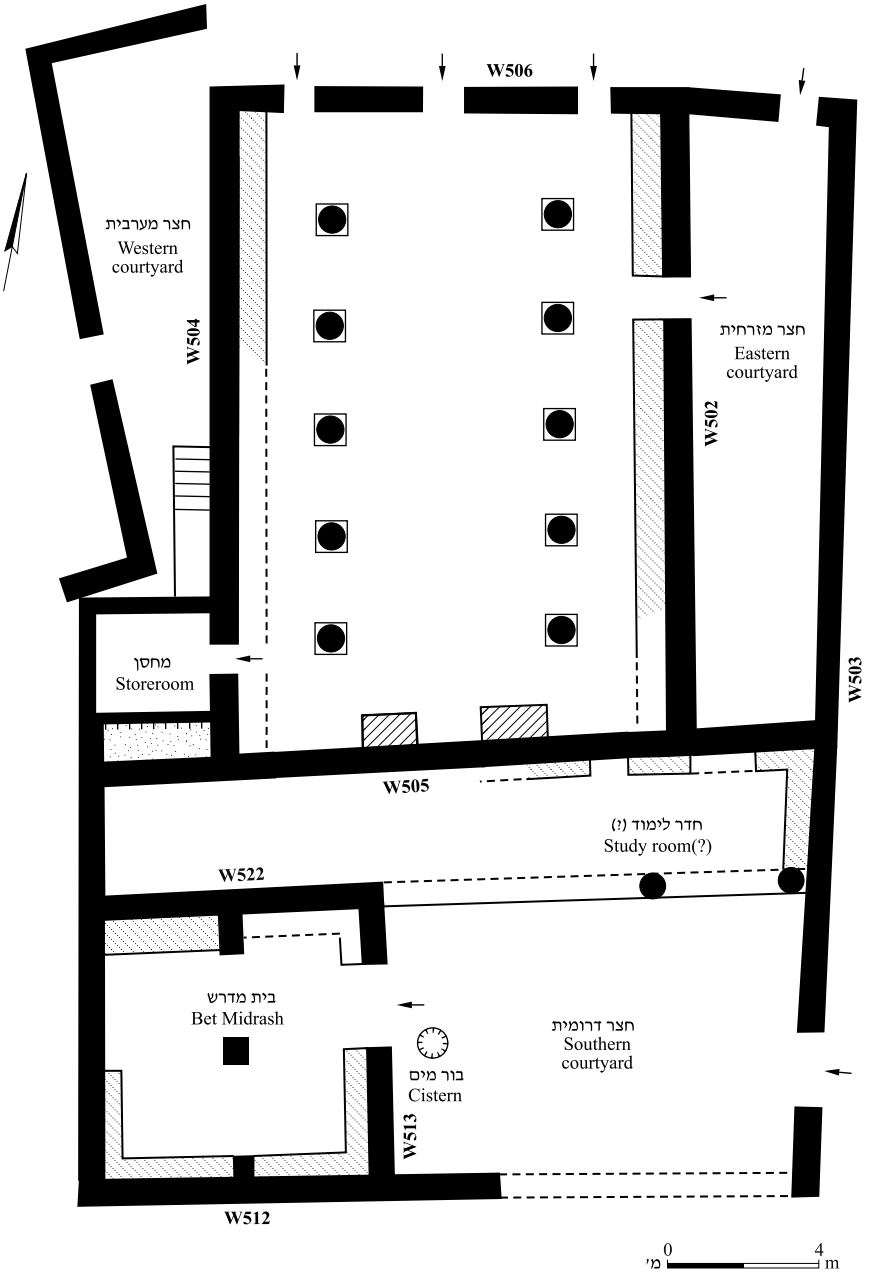

תכנית 5. תכנית סכמתית של בית הכנסת בשכבה II, שלב 3.

העברת חזית המבנה אל הקיר הצפוני. חזית המבנה נקבעה בקיר הצפוני של המבנה, ובו שלושה פתחים (תכנית 5). מזוזות הפתחים והמשקופים שהיו בקיר הדרומי פורקו והפתחים נסתמו (איור 23). נראה שהפריטים האדריכליים (משקופים ומזוזות) של החזית הדרומית שימשו לבניית הפתחים החדשים, כיוון שהפריטים שנמצאו פזורים ברחבי הבניין וסמוך לו מתאימים רק למערך אחד של משקופים ומזוזות. הפתחים החדשים נבנו במפלס של הפתחים משלב 1ג׳, 1.3 מ׳ מעל רצפת האבן של בית הכנסת, בגלל הפרשי הגובה

איור 22. הפינה הצפונית־המערבית של בית הכנסת משלב 3, מבט למזרח;
משמאל — קיר בית הכנסת משלבים 1–2.

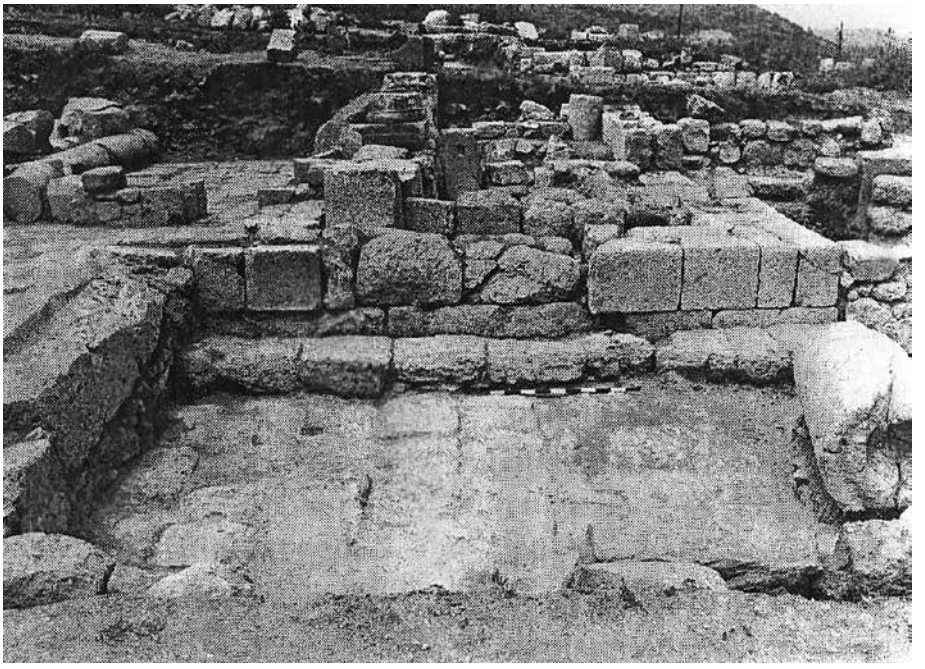

איור 23. פתח סתום בפינה הדרומית־המזרחית של בית הכנסת בשלב 3, מבט לצפון.

איור 24. סף הפתח הצפוני בסיטרה המערבית של בית הכנסת משלב 3, מבט לדרום־מזרח.

של הסלע בצד צפון. שתי אבני סף נתגלו באתרן: האחת במרכז הסטרה המזרחית (איור 11) והאחרת במרכז הסיטרה המערבית (איור 24).[11] אבן הסף של הפתח המרכזי לא נשתמרה, משום שהאבנים שבמרכז הקיר נשדדו עד מפלס נמוך מאבני הסף. הכניסה והיציאה דרך הפתחים הצפוניים נעשתה כנראה באמצעות גרמי מדרגות, אולי מעץ, שלא נותר מהם שריד. שתי אבני מזוזה גדולות, מעובדות היטב, שנתגלו בשימוש משני בקרבת הקיר הצפוני (איור 25), עשויות להיות המזוזות של הפתח המרכזי, שממנו לא נותרה אפילו אבן אחת באתרה.

הקיר הצפוני (W506) נבנה מחדש, כ־1.2 מ׳ מדרום לקיר הצפוני מהשלבים הקודמים (W501; תכנית 2), מעל הספסלים הצפוניים של הסטרות ומעל רצפת האבן של שלב 2 (איור 13). ייתכן שהסיבה להסטתו נבעה מהצורך להגדיל את השטח הפתוח שמחוץ לקיר החזית הצפוני, כדי ליצור מרחב כניסה לפני הפתחים החדשים של בית הכנסת.[12]

הזזת העמודים. קיצור אורך האולם הצריך את הזזת כל אדני העמודים דרומה, והתאמתם לקיר הצפוני החדש. העמודים הצפוניים הוסטו ב־1.1 מ׳, והדרומיים ב־0.6 מ׳ כך שנשמר מרחק קבוע של כ־2 מ׳ בין העמודים, חמישה בכל סטיו.

אדני העמודים המזרחיים נמצאו כולם באתרם, ואילו אדני העמודים המערביים הוסטו ממקומם בתקופה הממלוכית, ושימשו לבניית מחיצות פנימיות בבניין. אדני העמודים בסטיו המערבי היו שונים בצורתם ובממדיהם מאלה של הסטיו המזרחי, ועיצובם אינו אחיד וסימטרי. במקום העמודים שנפגמו, ושלא ניתן היה לשבצם בבניין החדש, הוצבו עמודים חדשים, דקים יותר (איור 26). בסטיו המזרחי הוצב מחדש עמוד שכנראה נפגם קלות וקוצר גובהו. עמוד זה, השלישי מדרום, הונח על אדן גבוה במיוחד כדי להשלים את מה שנגרע מגובהו. ממצא זה מצביע על ניצול מרבי של חומרי בנייה ישנים ושילובם בבנייה החדשה. שני אדנים פגומים שולבו בצורה אופקית באבני הבנייה של הקיר המזרחי (איור 27). אדנים אלה דומים בסגנונם ובגודלם

[11] לצורך העתקת ״פסיפס דוד״ לשימור, פורק הסף של הפתח המזרחי ומתחתיו התגלה קמע (ר׳ אילן 1987ב׳:63–65).

[12] את הרעיון העלה אהוד נצר במהלך סיור משותף באתר.

איור 25. שתי אבני מזוזה מעובדות היטב בשימוש משני בתקופה הממלוכית, מבט לצפון.

איור 26. בית הכנסת משלב 3, אדני הסטיו המערבי ועמודיו, מבט לדרום.

לאדנים שנותרו עומדים בסטיו המזרחי. לכן, סביר להניח שהאדנים והעמודים בסטיו המזרחי משקפים את המראה של האדנים והעמודים בשלבים 1 ו־2.

היציע. קיצור אורכו של אולם בית הכנסת גרם לפירוק המשטח המוגבה שנבנה בשלב 1ד׳ בצדה הצפוני של הסטרה המערבית, והשטח התווסף לשימושם של קהל המתפללים. הריצוף באזור זה, שלא רוצף בשלב 2,

איור 27. שני אדנים פגומים משולבים בקיר המזרחי משלב 3, מבט לדרום.

איור 28. הריצוף הירוד בסיטרה המערבית, מבט לדרום־מערב.

נעשה ברישול, מאבני גיר רכות ומרובעות, השונות מאבני הריצוף המקוריות של שלב 2 (איור 28; ר׳ תכנית 4). מעל הסטרה המערבית נבנה יציע, שאליו הוביל גרם מדרגות חיצוני שהוצמד לקיר המערבי של האולם (W504) ולקיר הצפוני של המחסן (W508), ובו שולבו חוליות עמודים (איור 29), בדומה לאלה ששולבו בקיר התמך של האכסדרה בשלב 1א׳ (איור 8; ר׳ לעיל). הגישה למדרגות הייתה דרך החצר המערבית, שהייתה קטנה וסגורה.

שחזור היציע מתבסס על גובה הסף של הפתח הצפוני של בית הכנסת ועל גובה גרם המדרגות הצמוד לקירו המערבי. מיקומו של גרם המדרגות סמוך למחסן (L78) מאפשר להציע שהוא הוביל אל מרפסת שנבנתה על

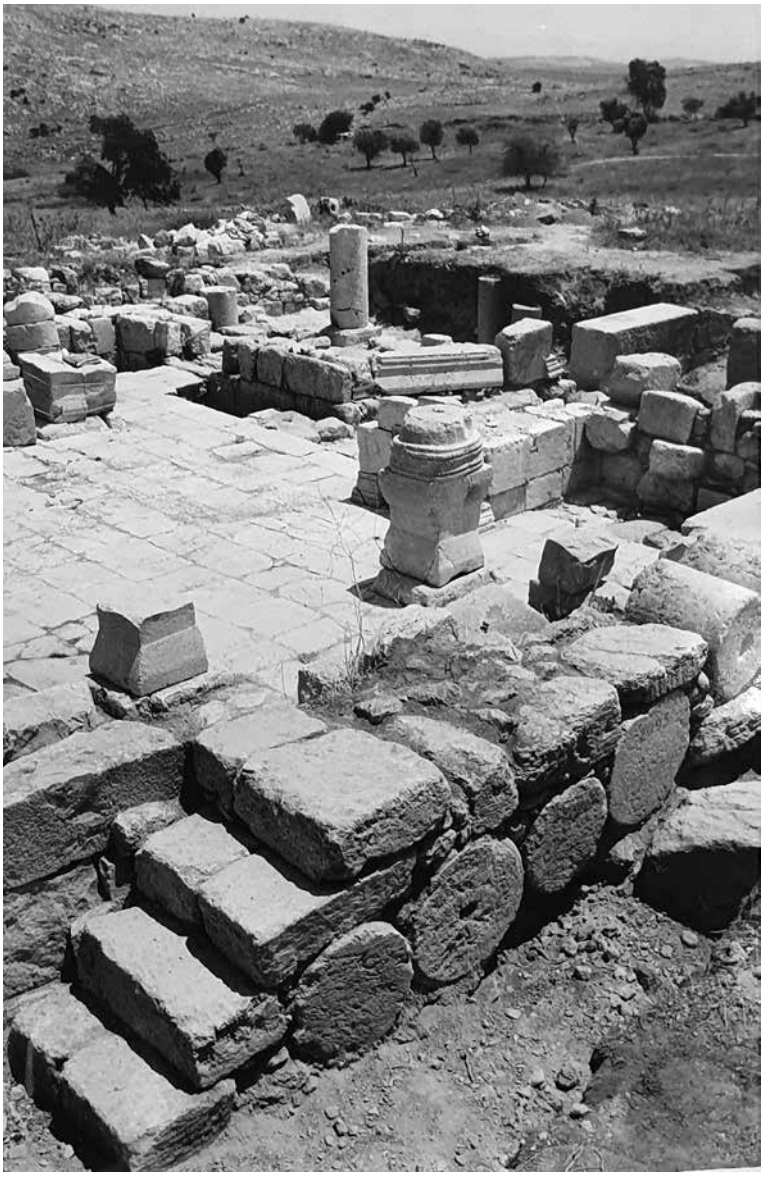

איור 29. גרם המדרגות ליציע, מבט לדרום־מזרח.

גג המחסן, ומשם עלה גרם מדרגות נוסף, בניצב לקיר בית הכנסת, אל פתח כניסה משוער (איור 30). בניגוד למה שהוצע בעבר (דמתי 1987: 114), לא נמצאו שרידים של יציע דומה בסטרה המזרחית, ומכאן שגג הבניין היה א־סימטרי (איור 31).

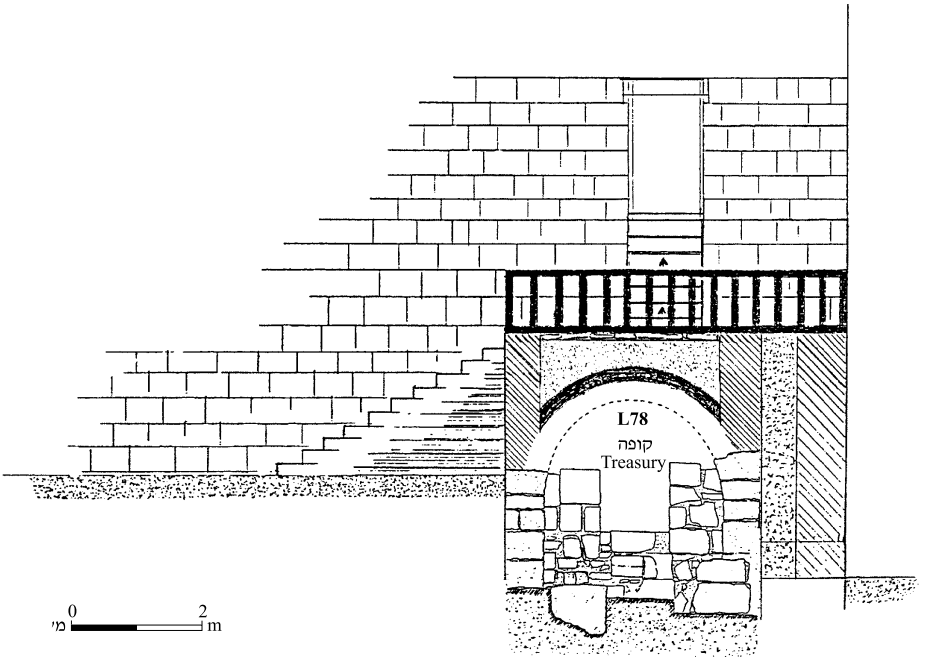

איור 30. שחזור בית הכנסת משלב 3: הקיר המערבי, גרם המדרגות וחתך של המחסן, מבט למזרח.

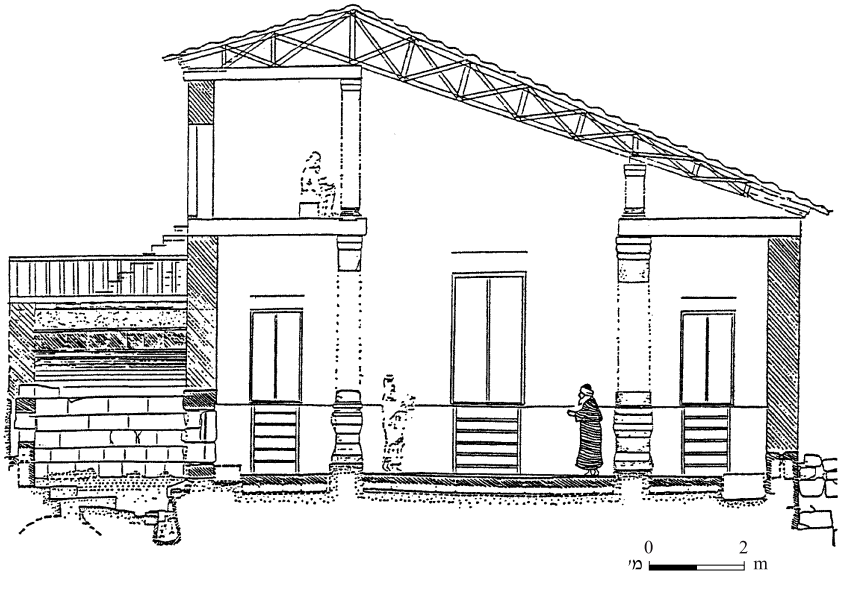

איור 31. שחזור בית הכנסת משלב 3: היציע, הכניסות הצפוניות וחתך של המחסן, מבט לצפון.

קיר היקפי וחצרות קטורות. רכיב בולט בשלב זה הוא קיר היקפי, שסגר את בית הכנסת ואת השטחים הסמוכים אליו משלושה עברים — מדרום, ממזרח וממערב — ויצר חצרות קטורות (ר׳ תכנית 5), מרוצפות בעפר צהוב, כבוש.[13] האכסדרה שהייתה בשלבים הקודמים בחזית הבניין מדרום הפכה לחצר אחורית. שער הכניסה לחצר נתגלה בקצה הדרומי של הקיר ההיקפי המזרחי (W503), הבנוי מאבנים בשימוש משני. בשטח החצר נבנו בית מדרש וחדר לימוד(?) (ר׳ להלן).

הקיר ההיקפי המזרחי (W503) המשיך צפונה לכל אורך האולם ויצר חצר מזרחית (4 מ׳ רוחב), שהופרדה מהחצר הדרומית באמצעות קיר רוחב (W514). שרידי גרם מדרגות שנחשפו סמוך לקיר הצפוני של החצר (W515) מצד דרום מאפשרים לשער שהייתה כאן כניסה מדורגת שהובילה לפתח המזרחי של בית הכנסת. ליד המזוזה הצפונית של הפתח ניצב אדן של עמוד (0.5 מ׳ קוטר), שכנראה נועד להצבת כד מים לשתייה או לנטילת ידיים.

ממערב לבית הכנסת נחשפה חצר לא־רגולרית, שקירותיה ניצלו חציבות אנכיות קדומות בסלע. בקיר המערבי של החצר (W529; תכנית 2) נתגלו באתרם פתח, מזוזות ואבן סף. הכניסה לחצר הובילה אל המדרגות ליציע.

בית המדרש (תכנית 4; איורים 32–34). בית המדרש (6.5 × 7.4 מ׳) מתפרס על רבע משטח החצר הדרומית (בר־אור 1987), בצדה הדרומי־המערבי; פתחו במזרח וספסלי אבן (0.4 מ׳ רוחב, 0.4 מ׳ גובה) בנויים לאורך קירותיו. הקיר הצפוני (W522) הושתת מעל קיר האכסדרה הדרומי משלב 1; הקיר הדרומי (W512)

איור 32. בית המדרש, מבט לצפון־מזרח.

[13] הערת המביא לדפוס: לא ניתן לשלול את האפשרות שרצפת העפר הונחה בשלב הממלוכי. חבק הפגיון שתוארך למאה הי״ג (ר׳ להלן) נמצא ברצפה זו.

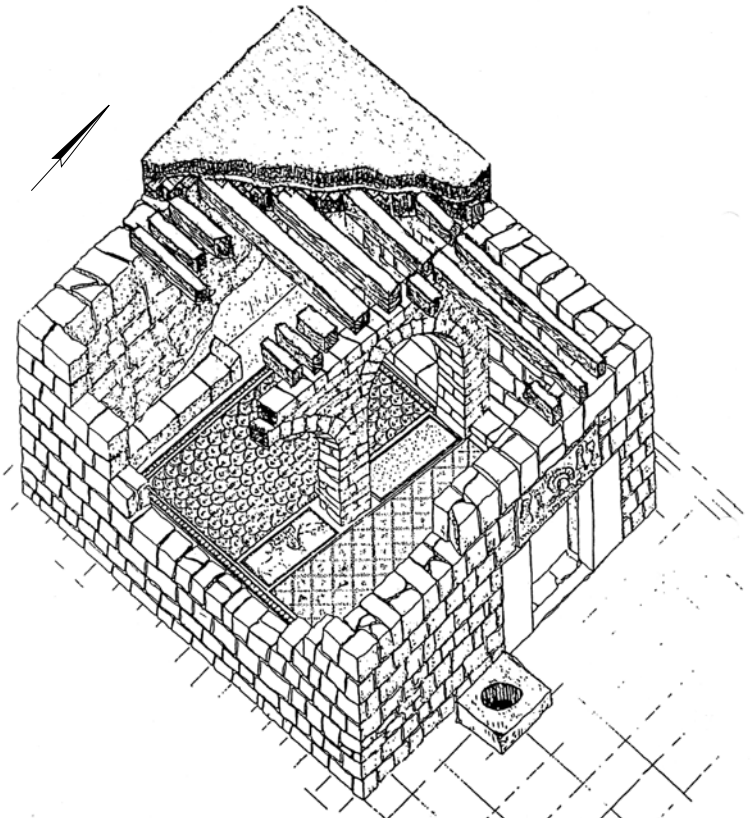

איור 33. שחזור בית המדרש, מבט לצפון־מערב.

איור 34. בית המדרש, מבט לדרום.

איור 35. 'משקוף הברכה'.

משתלב בקיר הדרומי של החצר; הקיר המזרחי (W513) בנוי מאבנים בשימוש משני; והקיר המערבי (W511) הוא המשכו של הקיר המערבי של האכסדרה משלב 1. בחלקו החצוב של קיר 511 נתגלה כוך חצוב בסלע (L118), ובתוכו עמדה צפחת תמימה מהתקופה האומיית (ר' Sandhaus, this volume: Fig. 3). כוך זה נסתם כנראה בזמן התקנת הרצפה של בית המדרש, והצפחת מספקת *terminus post quem* לבנייתו.

קירות בית המדרש היו מכוסים טיח, חלקו צבעוני, ורצפתו הייתה עשויה פסיפס צבעוני. בשטיח המרכזי של הפסיפס מופיעים ציור וכתובת (33 ס"מ אורך, 12 ס"מ רוחב): "זאיב וטלה ירעו כאחד" (ישעיהו סה:25). בתשתית הפסיפס (L155) נמצא מטבע אומיי מן המחצית הראשונה של המאה הח' לסה"נ (ר' Bijovsky, this volume: Coin No. 297) — זהו תאריך הבנייה המוקדם ביותר האפשרי.

לבית המדרש היה פתח מונומנטלי, שממנו שרדו סף באתרו, מזוזה שמאלית שהוסטה ממקומה, ומשקוף שצנח ממקומו ונחשף למרגלות הפתח. על המשקוף עיטור בתבליט ותחתיו חקוקה כתובת: ברוך אתה בבואך וברוך אתה בצאתך (איור 35; לדיון נוסף בבית המדרש, במשקוף נושא הכתובת ובפסיפסים, ר' אילן 1987ב'; טלגם 1987).

מיקומו של בית המדרש מדרום לקיר הדרומי של האכסדרה מחזק את ההנחה שהוא נבנה לאחר שחזית בית הכנסת הועתקה צפונה, כיוון שאילו היה נבנה קודם, היה פוגע בתכנית הארכיטקטונית של המבנה.

חדר לימוד(?). בפינה הצפונית־המזרחית של החצר הדרומית נתגלו שני ספסלים: האחד צמוד לקיר הצפוני (W514, W505) והאחר צמוד לקיר המזרחי (W503). אדנים של שני עמודים נתגלו בשימוש משני, עדות לכך שהיה גם קירוי מעל פינה זו, שכנראה שימשה ללימוד. בנייה ממלוכית מאוחרת פגעה בשרידים, ולכן הגבולות הדרומי והמערבי של חדר הלימוד אינם ברורים.

שכבה III: המבנה מהתקופה הממלוכית

בשלב כלשהו במאה הי"ג לסה"נ הוסב בית הכנסת החרב למבנה מגורים גדול (תכנית 6); הבנייה החדשה גרמה נזק רב למבנה הקדום. פתח הכניסה המרכזי של המבנה נקבע במקום הפתח הראשי של בית הכנסת משלבים 1 ו־2, במפלס גבוה ממנו בכ־0.5 מ'. לא נמצאו אבני מזוזה ומשקוף, וייתכן שנשדדו בתקופה העות'מאנית. הממצא הקטן שהיה על רצפת בית הכנסת בעת חורבנו נזרק בזמן ניקוי רצפת המבנה הממלוכי והתמונה הארכיאולוגית־ההיסטורית השלמה של בית הכנסת נפגמה. פריטים אדריכליים הוסטו ממקומם, אבני הבנייה המקוריות, ובהן מזוזות, חוליות עמודים ואדנים, שולבו בערבוביה בקירות המבנה החדש, ובין

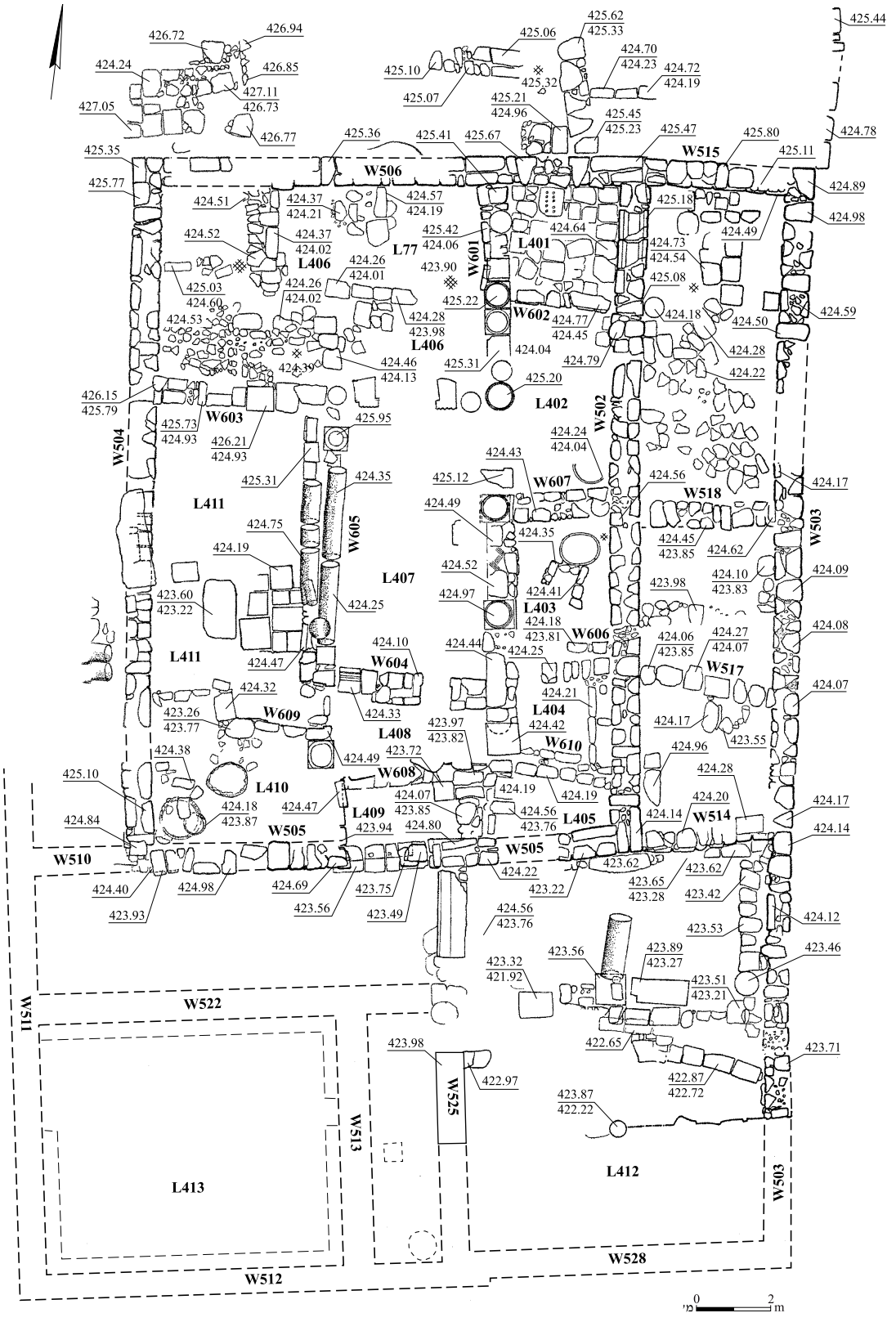

תכנית 6. תכנית המבנה הממלוכי משכבה III.

האבנים היה מילוי בוץ. לא נמצאו שרידי טיח על הקירות וסביר להניח שהם צופו בשכבות של בוץ. בקרבת הבניין נמצאה מעגילה מאבן ששימשה להידוק שכבות העפר של הגג. חומר אורגני רב בצבע אפור כהה נמצא בהצטברויות העפר בחורבות המבנה.

החלל ההרוס של בית הכנסת נחלק לשורות חדרים סביב חצר פנימית, מרכזית (L407). הפריטים הארכיטקטוניים הנפולים של בית הכנסת, ובהם מזוזות, משקופים, עמודים, שברי ארכיטרב ואדני הסטיו המערבי, שימשו לבניית קירות ומחיצות; בכמה מקומות עקרו לוחות אבן מהרצפה; ובחדרים אחדים בנו דרגשי עפר ואבן (30–40 ס״מ מעל גובה הרצפה) או טבונים.

באגף המזרחי נבנו שבעה חדרים. הרווחים שבין עמודי הסטיו המזרחי נסתמו, וכך גם הפתחים הצפוני והמזרחי של בית הכנסת. בחדר הצפוני (L401; 2.5 × 2.0 מ׳) נעקרו אבני הריצוף, ובמקומן הונח מילוי עפר (כ־0.4 מ׳ גובה) ומעליו ריצוף אבן לא רגולרי. כותרת של עמוד, שהוסבה לטבלת משחק ובה שני טורי שקעים רדודים, שולבה ברצפה, צמוד לקיר הצפוני (איורים 36; 4:45). בדרום נתמך המילוי בקיר 602 (איור 37). הקיר המערבי (W601) של החדר נבנה מעמודים, מאדנים ומכותרות של בית הכנסת (איורים 36, 37). גם ממערב לקיר 601, בלוקוס 77, נעקרו מספר אבני ריצוף. בחדרים L402, L403 נחשפו שני טבונים מעל רצפת האבן של בית הכנסת (איור 38). חדר 404 שימש קרוב לוודאי כחדר שינה, שכן דרגש בנוי היטב נתגלה צמוד לקירו המזרחי (W502). שני החדרונים, L405 ו־L409, צמודים, וביניהם מעבר צר; רצפתם עשויה עפר מהודק (כ־20 ס״מ עובי) מעל רצפת האבן של בית הכנסת. דופן הבימה של ארון הקודש שימשה הקיר המערבי של חדר 409. לוקוס 408 היה חדר לא סגור, ושורת האבנים הדרומית שנשתמרה בו (W608) לא הייתה חלק מקיר בנוי לגובה, אלא שורת אבני תמך לרצפת העפר המהודק שהותקנה בחדר. בלוקוס זה היו פתחים שהובילו לאגף המערבי ולחצר פנימית בצפון (L407).

שורת החדרים באגף המערבי נבנתה מעל הסטרה המערבית של בית הכנסת. החדרים בה היו רחבים יותר, וכדי להשיג את הרוחב הרצוי הסיטו את אדני הסטיו המערבי ושילבו אותם בקיר 605, שנבנה על רצפת האבן

איור 36. חדר 401, מבט לצפון; ברקע — פתח בית הכנסת משלב 3.

איור 37. הרצפה הממלוכית בחדר 401, המונחת בחלקה על ריצוף בית הכנסת משלב 2 ובחלקה על שטח שבו נעקרו המרצפות, מבט לצפון־מערב.

איור 38. שני טבונים בחדרים 402 ו־403, על רצפת האבן של בית הכנסת, מבט למזרח.

של בית הכנסת מעט מזרחה ממיקומם המקורי. בתוך הקיר שולבו בימת ארון הקודש, אדנים, חוליות עמודים, חלקי אפריז ועוד (איור 39). בחדר הדרומי (L410) נבנו שני טבונים מעל רצפת האבן, משוקעים בתוך מילוי עפר (30–40 ס״מ גובה), שנתמך בשורת אבנים (W609) המהווה את הגבול הצפוני של החדר. בחדר 411

נמצאה אבן גיר מלבנית, גדולה וכבדה, שהונחה על מסד אבנים בנוי ושימשה אבן שכב של רחיים (איור 40). על פני האבן ניכרים עקבות אבן הרכב שחרצה בגיר חריצים מעגליים רבים סביב שקע ששימש לקביעת ציר הרחיים. אבן הרכב לא נמצאה. במרכז החלק הצפוני של המבנה נמצא חדר גדול (L406; איור 41), שאליו נכנסו מהחצר הפנימית (L407) דרך כניסה רחבה שבה שולבו שתי אבני מזוזה של בית הכנסת (W603; ר׳ איור 25).

איור 39. מרכז המבנה הממלוכי, מבט לצפון.

איור 40. אבן הרחיים הכבדה מוצבת על בסיס בנוי, מבט לדרום־מזרח.

החצר הפנימית (L407) הייתה קטורה, ונשתמרה בה רצפת האבן משלב 2 של בית הכנסת, ללא רצפת העפר המהודק המופיעה בחדרים שמסביב. נראה שמי הגשמים התנקזו אל המערכת התת־קרקעית דרך רווח ברצפת האבן. כדי לאפשר ניקוז טוב יותר הרחיבו הממלוכים את הרווח לכדי חור (כ־20 ס״מ קוטר; ר׳ סימון בתכנית 4). מתחת לחור (L30) נמצאו שברי כלי חרס ומטבעות ממלוכים שנסחפו עם המים.

שתי חצרות נבנו בצדו הדרומי של המבנה, האחת במזרח והאחרת במערב. בחצר הדרומית־המזרחית (L412) נבנה קיר 525 בציר צפון–דרום מאבני בית הכנסת ובית המדרש. בקיר שולבו אבן מזוזה מבית הכנסת (איור 42), שבורה בחלקה העליון, ואבן גדולה, שהייתה בשימוש משני כמזוזה שמאלית בפתח בבית המדרש. הרצפה של החצר הדרומית־המערבית (L413) כיסתה את רצפת בית המדרש ואת ׳משקוף הברכה׳ שלו. הפתח לחצר נמצא בקירה הדרומי (W512) ששוקם חלקית בתקופה זו והוגבה כ־0.5 מ מעל רצפת

איור41. חדר 406, מבט לדרום־מערב.

איור 42. מזוזה משולבת בקיר ממלוכי צמוד לחזית הדרומית של בית הכנסת, מבט למזרח.

הפסיפס של בית המדרש. המשקוף הגדול, השבור, של הפתח המרכזי של בית הכנסת (ר׳ איור 43) טולטל לצד הדרומי של המכלול ושובץ בקיר 512, שנדבכיו העליונים יוחסו לתקופה הממלוכית. על סמך כלי החרס, נראה שהמבנה הממלוכי ננטש במאה הט״ו לסה״נ (ר׳ Sandhaus, this volume).

לשכבה זו יש לייחס גם תשעה מטבעות איוביים, מטבע צלבני מן המאה הי״ג לסה״נ ומטבע אירופי המתוארך לשנים 1284–1267 לסה״נ (ר׳ Bijovsky, this volume: Coin Nos. 298–306, 308, 309).

התקופה העות׳מאנית: הכפר האלג׳יראי

באמצע המאה הי״ט הקימו מהגרים אלג׳יראים (מוגרבים) מצפון אפריקה (עבאסי 2007: 59) כפר שנשא את השם הקדום בגרסתו הארמית־הערבית — מארוס. הכפר נבנה כ־500 מ׳ מדרום לבית הכנסת, על אחד מבתי הקברות של היישוב הקדום. האבנים של בית הכנסת ושל בתים נוספים שימשו חומר גלם להקמת בתי מגורים וגדרות אבן בכפר. שוד האבנים בתקופה זו העמיק כמעט עד רצפת האבן של בית הכנסת ופגע גם בשרידים מהתקופה הממלוכית. קו השוד ניכר היטב בראשי הקירות שנשתמרו לאחר פירוק נדבכי האבן, שנלקחו לבניית הכפר. קירות בית הכנסת והמבנה הממלוכי שהתנשאו מעל פני השטח פורקו בשיטתיות; האבנים הגדולות שוברו ונופצו לאבנים קטנות יותר וטולטלו לכפר האלג׳יראי, שהתקיים כ־100 שנה עד נטישתו בשנת 1948.

הממצא

חלק מהממצא פורסם בעבר (אילן ודמתי 1987א׳). להלן יתוארו הפריטים האדריכליים ו״פסיפס דוד״ (המכונה גם ״פסיפס הלוחם״), בליווי פרשנות חדשה, לצד שברי כלי אבן גיר רכה שטרם פורסמו. למאמר זה נלווים גם פרסומים של כלי החרס (ר׳ Sandhaus, this volume) והמטבעות (ר׳ Bijovsky, this volume).

הפריטים האדריכליים

הממצא הארכיטקטוני שנתגלה בבית הכנסת מגוון, וכולל מזוזות, משקופים, אדנים, עמודים, כותרות, אפריזים, כרכובים ואבני ׳קשת המזלות׳. רוב הפריטים חלקים או מעוצבים בפשטות.

המשקוף המרכזי (איור 43).— מבין שלושת המשקופים שנתגלו, המשקוף המרכזי, הגדול, נמצא שבור לשלושה חלקים, ששולבו בבניית הקירות הממלוכים. המשקוף עשוי מאבן גיר קשה (מידות משוערות: 2.7

איור 43. חלקי המשקוף השבור של הפתח המרכזי.

מ׳ אורך, 0.97 מ׳ רוחב, 0.75 מ׳ גובה); אורכו תואם את אורך סף הפתח המרכזי של שלב 1, שנחשף באתרו. המשקוף שימש בפתח המרכזי של בית הכנסת בכל שלביו.

משקוף.— משקוף עשוי מאבן גיר רכה ופריכה (0.60 × 1.45 מ׳) נתגלה מוטל על רצפת האכסדרה, וכנראה שימש את אחד הפתחים הקטנים של בית הכנסת. על פניו חקוקה ׳טבלת אזניים׳ ללא כתובת (כ־0.3 × 0.5 מ׳; אילן ודמתי 1987א׳: 139 [צילום]). ייתכן שהייתה במקור כתובת שלא נשתמרה.

משקוף הברכה (ר׳ איור 35).— המשקוף המפואר של פתח בית המדרש (0.80 × 2.05 מ׳, 0.65 מ׳ עובי), אחת התגליות החשובות של החפירות במרות, נמצא שבור לשניים בחזית הפתח — עדות לכך שנפל ונשבר בו זמנית. פני המשקוף מעוטרים בזר גולמי, שפרטי עליו לא גולפו. על הזר היו סימנים באדום ובצהוב, שככל הנראה השלימו את החסר. במרכז הזר דיסקית קטנה חלקה, שעיבודה לא הושלם. הזר קשור בחלקו התחתון ב׳קשר הרקולס׳, שבקצה רצועותיו שני עלעלים דמויי תלתן. משני עברי הזר ניצבים שני עיטים פרושי כנפיים, שגילופם לא הושלם. גופות העיטים מעוצבים בצורת דסקיות עגולות, ראשיהם פונים חוצה, וכנפיהם פרושות ומעוצבות באופן גולמי. ראשי העיטים, הכנפיים והרגלים הושחתו, אבל קווי המתאר שלהם נותרו ברורים. מתחת לעיטור חקוקה כתובת ברכה בעברית ״ברוך אתה בבואך וברוך אתה בצאתך״ (דברים כח:6). האות צד״י נכתבה כאות סופית (ץ). אורך הכתובת 1.6 מ׳, וגודלן הממוצע של האותיות 5 × 5 ס״מ. הכתובת, שהייתה צבועה בצבע אדום, נחקקה ביד אומן לא מיומן וייתכן שנוספה מאוחר לגילוף התבליט. משקוף דומה, שנתגלה ברמת הגולן ועליו הכתובת ״זה בית מדרשו שהלרבי אליעזר הקפר״, תוארך למאות הג׳–הד׳ לסה״נ (מעוז תשנ״ה: 256). ייתכן שהמשקוף שנתגלה במרות היה בשימוש משני בבית המדרש, ואילו במקור היה קבוע מעל אחד מפתחי בית הכנסת.

מזוזות.— בחורבות בית הכנסת נתגלו מזוזות של שני פתחים שונים, העשויות מאבן גיר קשה (איור 44:1, 2). שתי מזוזות זהות הוצבו בפתח של חדר במבנה הממלוכי (ר׳ איור 25) ואחת שולבה בקיר ממלוכי (ר׳ איור 42).

אדנים וכותרות.— אדני העמודים של הסטיו המזרחי משלבים 1 ו־2 שונים מאדני העמודים של הסטיו המערבי שנוספו בשלב 3. אדני הסטיו המזרחי גדולים יותר וקוטר העמודים גדול אף הוא (0.62–0.63 מ׳; איור 45:1, 2). עמודי הסטיו המערבי צרים יותר וקוטרם קטן (0.49–0.52 מ׳; איור 45:3). עמודים אלה נעשו בצורה לא מיומנת ועיצובם אינו מדויק (ר׳ פישר 1987: 169–170). הכותרות הן מטיפוס פסבדר־דורי (איור 45:4–6).

אפריזים.— נחשפו אפריזים פשוטים, ללא עיטור, העשויים מלוחות אבן רחבים, צרים. אחד הצדדים הצרים חצי מעוגל (ר׳ איור 45:7), ועל צד רחב אחד חצוב שקע לקיבוע האבן.

כרכובים.— אבני הכרכוב הן הפריטים האדריכליים היחידים המעוטרים בעיטור צמחי, פרט לזר המעטר את ׳משקוף הברכה׳ (ר׳ איור 35). שני סוגי עיטור (איורים 46, 47) מעידים על מיקום שונה בחזית הבניין או באולם התפילה. לדעת פישר, ייתכן שעיטור ׳מקלעת הגפן׳ איננו כרכוב אלא מזוזה; סגנון העיטור מקומי ואופייני למאה הד׳ לסה״נ (פישר 1987: 171–174).

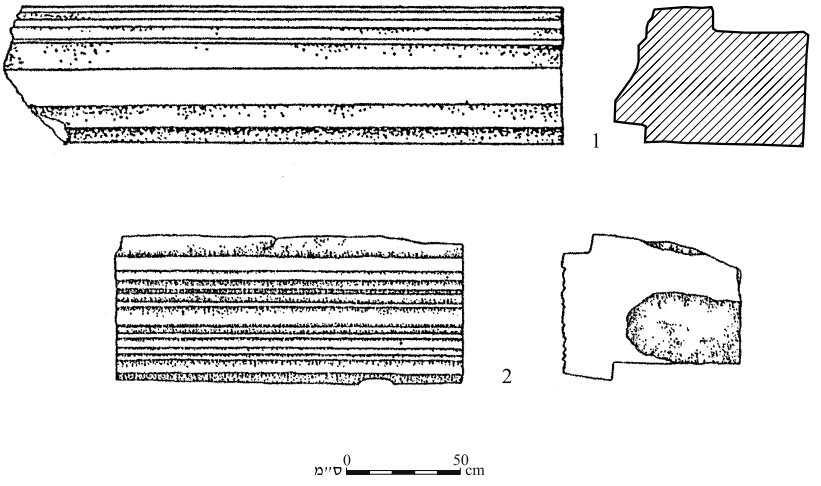

איור 44. פריטים אדריכליים: מזוזות.

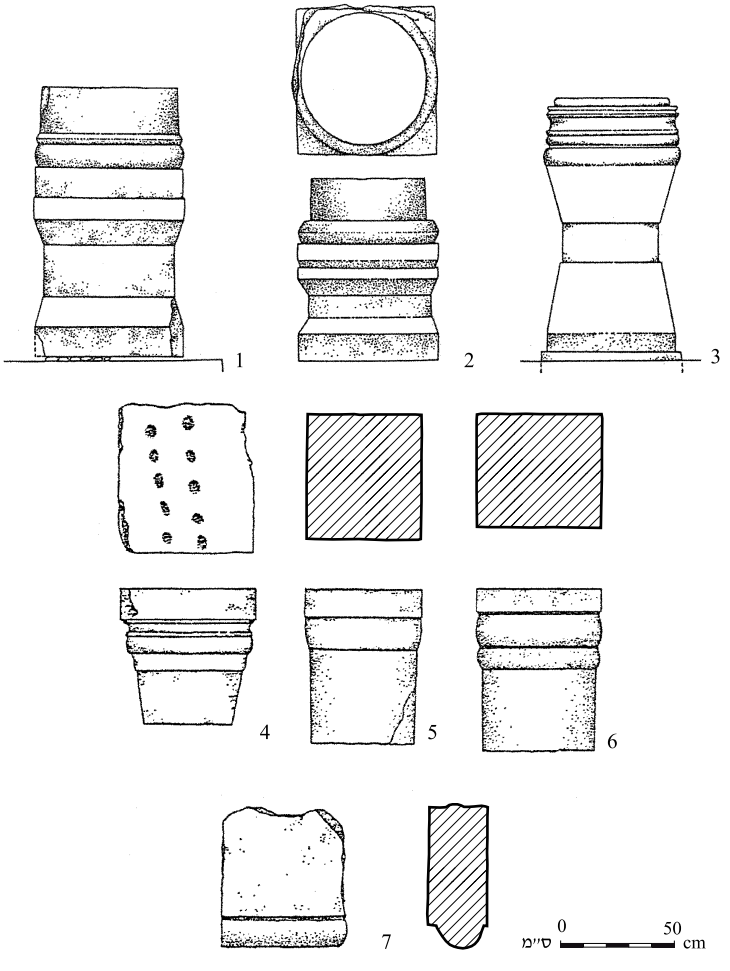

איור 45. פריטים אדריכליים: אדנים משלבים 1 ר2 (1, 2), ואדני שלב 3 (3); כותרות (4–6) ואפריז (7).

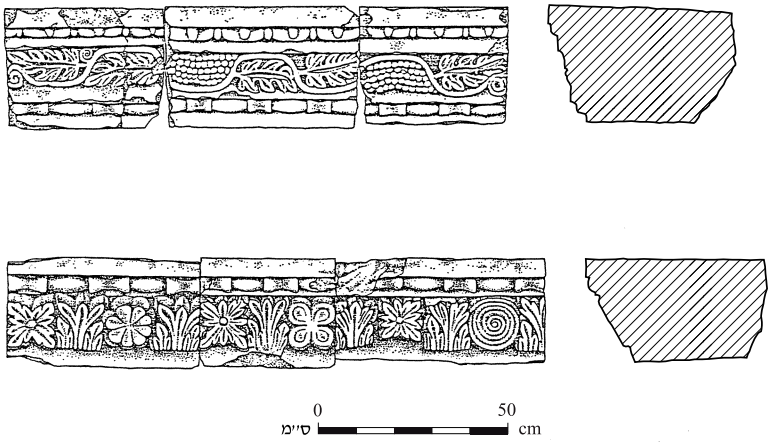

איור 46. כרכוב ובו מקלעת גפן (למעלה) ועיטור רץ של דגם "קוציץ ופרח" (למטה).

איור 47. חלק מכרכוב.

"קשת המזלות".— חמש אבני קשת נמצאו בין אבני בית הכנסת. בחזית של שלוש מהן נתגלו שרידים מגולפים של מסגרת ובתוכה תיאור חלקי של אחד המזלות (איור 48). למרבה הצער, המזלות הושחתו ורק מעט מהם שרד על שתי אבנים: על אבן אחת נראה דלי שממנו ניגרים מים, ועל השנייה, זנב של דג ורימון.

לא ברור היכן מוקמו אבני הקשת. בעבר הוצע (דמתי 2000: 102–103) לשחזר את הקשת מעל משקוף הפתח המרכזי, אך קשת משחררת בת 12 אבנים רחבה יותר מהמשקוף וצורתה פרסה — תופעה שאין דומה לה בארכיטקטורה ההלניסטית־הרומית. ייתכן שאבני הקשת שולבו כקשת כפולה בחזית בית הכנסת (איור 49).

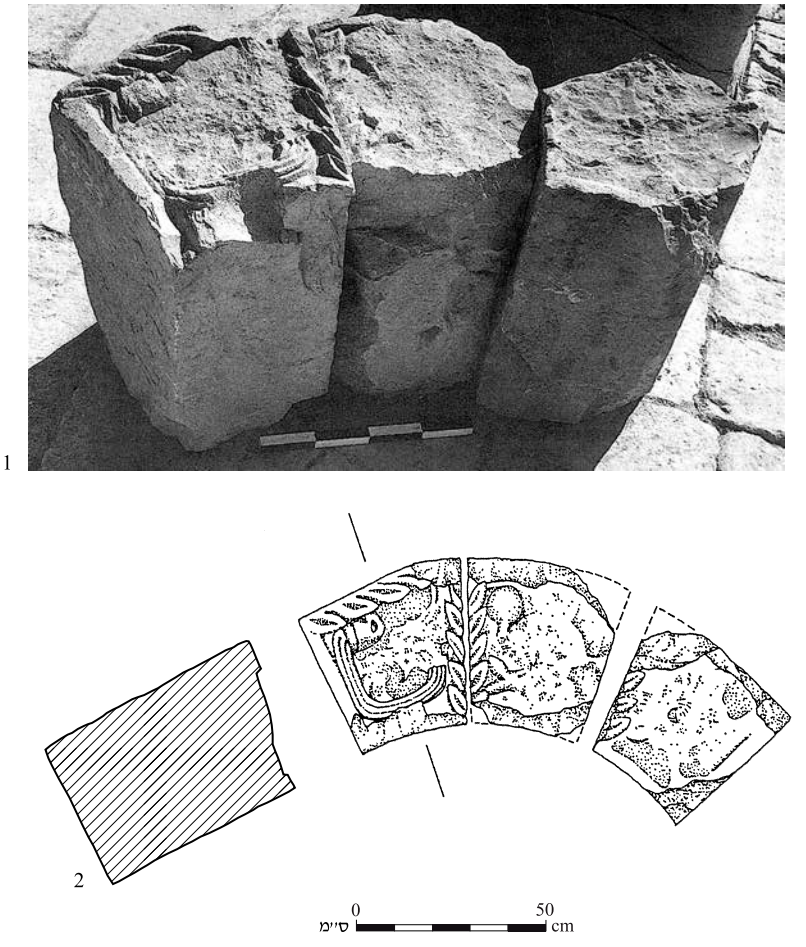

איור 48. שלוש אבני הקשת, ועליהן שרידי המזלות: (1) תצלום; (2) ציור.

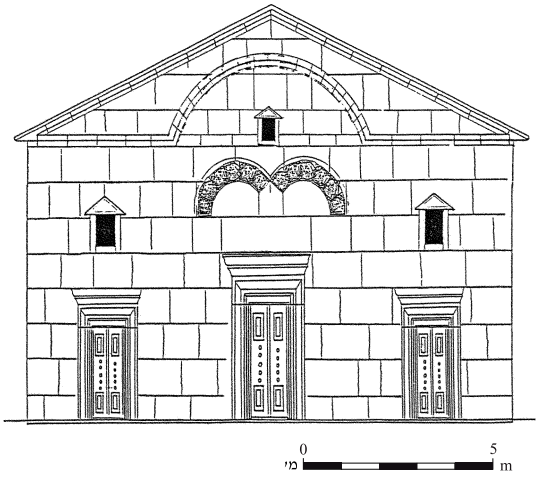

איור 49. הצעה לשחזור קשת המזלות.

"פסיפס דוד"

הפסיפסים שנתגלו בבית הכנסת ובבית המדרש נדונו בעבר (אילן 1987א׳:53–58; 1987ב׳:77–83; טלגם 1987; אילן תשמ"ח:236–243), ואף הוצעה להם פרשנות אחרת (Mucznik, Ovadia and Gomez de Silva 1996). במאמר זה נחזק את הפרשנות המקורית של "פסיפס דוד" ונשלים את הצעת הזיהוי.

רצפת הפסיפס הונחה בשלב 1ב׳ של בית הכנסת, כ־50 שנה לאחר ייסודו, כאשר רצפת הטיח של שלב 1א׳ כבר לא סיפקה את תושבי הכפר. מהפסיפס שרדו רק שני קטעים בצדו הצפוני של האולם (ר׳ איור 10): האחד (1.70 × 2.15 מ׳), "פסיפס דוד", נתגלה בלוקוס 21 (ר׳ איורים 11, 12), והאחר (0.33 × 0.35 מ׳), בלוקוס 152 (איור 14; אילן 1987א׳: איור צבע ליד עמ׳ 49). ב"פסיפס דוד", המכונה גם "פסיפס הלוחם", מתואר גבר צעיר, ספק יושב ספק נשען על מגן אליפטי גדול אדום, מוקף במסגרת שחורה־אפורה. חלק גופו העליון זקוף, בחצי הטייה לימין, ראשו עטור זר ושערותיו אדומות. פניו מופנות אל פנים אולם התפילה; אפו ועיניו הושחתו. הגבר לבוש בטוניקה קצרה שלה שרוולים ארוכים. על זרועו ועל ירכו הימנית סמלים עגולים משוננים, ועל ירכו השמאלית כנראה שרידים של סמל נוסף. מעל הטוניקה הוא עוטה גלימה בצבעי שחור־אדום־כתום, הגולשת על כתפו השמאלית ורכוסה בסיכת רכיסה גדולה על כתפו הימנית. מעליו חרב בנדנה ולה רצועה. מימינו מתוארת קסדה בצבע צהוב, כנראה עשויה נחושת או ברונזה, ולרגליו פס שחור עבה מתעגל לימין. ידי הדמות מושטות קדימה כאילו אוחזות דבר מה. הרס הפסיפס בנקודה זו מקשה על זיהוי החפץ שבידיו. שרידים מעטים של אבני פסיפס שנשתמרו מסייעים להשלמת התמונה החסרה. בדיקה מדוקדקת של שרידי הפסיפס בצילומים המוקדמים שלו מראה שבחלק קטן מהרצפה, שנשתמר בתוך החלק הפגוע, רואים שורה של חמישה חודים אדומים (איור 50). כיוונם תואם את תנוחת הידיים של הדמות, אך הם אינם יכולים להיות אצבעותיה, כיוון שהם חדים מדי ורחוקים מדי מפרק כף היד. סביר להניח שאלה הם קצוות של מיתרי לירה קטנה שתיאורה הושחת (איור 51). השורות של אבני הרקע הלבנות, הצמודות מימין

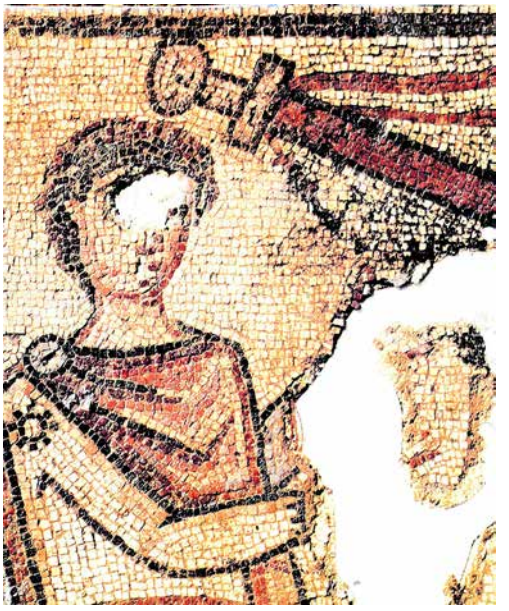

איור 50. ידי דוד הפורט והמיתרים בקו אחד.

איור 51. הצעת שחזור של דוד המנגן; שימו לב לאגודל כף ידו משמאל ללירה ולשתי האצבעות שמימין ללירה.

ומשמאל למיתרים הקיצוניים, מתעגלות כלפי חוץ ומרמזות שקצות זרועות הלירה מפוסקים. משמאל למיתר השמאלי רואים שני פסים קטנים שצבעם וכיוונם שונה. פסים אלה הם שרידים של שתי אצבעות מכף יד שמאל של הדמות האוחזת בזרוע השמאלית (החסרה) של הלירה, שאמורה להיות בין שתי אצבעות אלה לבין אגודל יד שמאל שנשתמרה היטב מעט שמאלה. שורת אבני פסיפס לבנות מלווה את קו המתאר של הזרוע והאגודל האדומה הבולטת על הרקע הלבן. השלמת התמונה (איור 51) מראה שהלירה היא מטיפוס קשת הדוקה, עם תיבת תהודה קטנה. על סמך כלי הנגינה אפשר לזהות את הדמות כדוד, למרות שהתיאור הקטן והצנוע אינו דומה לתיאור של דוד בדמות אורפיאוס ברצפת בית הכנסת בעזה, המנגן בנבל גדול, רב־מיתרים (עובדיה תשמ"ח:186).

אין לדעת מה היה התיאור על השטיחים השונים של הפסיפס שלא נשתמרו, אולם הדמות היחידה שנשתמרה בפינה הצפונית־המזרחית מעל מצע הסלע נותנת פתח לשחזור שורה של תיאורים דומים מוקפים מסגרות לכל אורך הסטרה המזרחית. בפינה הצפונית־המערבית של בית הכנסת שרדו רק חלק מאשכול ענבים ועיטור 'חבל' של מסגרת (ר' איורים 13, 14). ההקבלה בין שתי הפינות ועיקרון הסימטריה, מאפשרים להשלים שורה מקבילה של תיאורים גם לכל אורך הסטרה המערבית.[14]

כלי אבן (איור 52)

נמצאו חמישה שברים עשויים מאבן גיר רכה, האופייניים בעיקר לסוף ימי הבית השני, אך המשיכו להיות בשימוש גם במאה הב' לסה"נ. השברים, ובהם שני פקקים(?) (1, 2 : L29; סלים 1043/1, 1043/2) ושלושה שברים של ספלים (3 : L164, סל 1714;[15] 4 : L160, סל 1750; 5 : ידית ספל L74, סל 1220/1), לא נמצאו בהקשר סטרטיגרפי ברור.

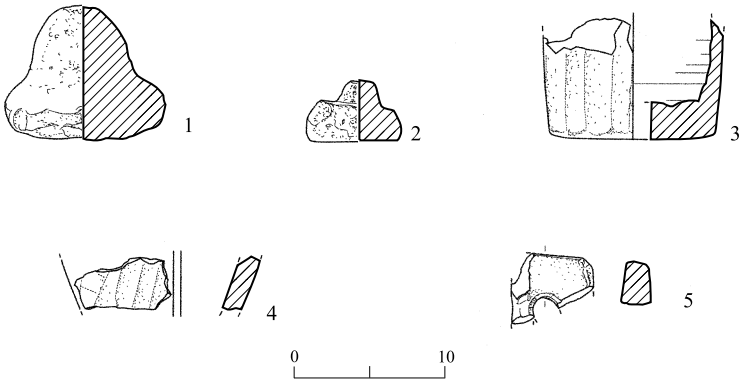

איור 52. כלי אבן גיר.

[14] סדרות של תיאורים מקראיים מוכרות בגליל בבתי הכנסת בח' ואדי חמאם ובחוקוק (Miller and Leibner 2018).

[15] לוקוסים 160, 164 לא אותרו.

דיון וסיכום

הקמת בית הכנסת והשימוש בו. בית הכנסת הוקם בסוף המאה הד׳ לסה״נ בסגנון בתי הכנסת הגליליים, שרווח בקהילות היהודיות בגליל (איור 53).[16] אבני הבנייה, שנתגלו באתרן או במפולת, היו מסותתות גזית בגדלים שונים. הפריטים המעוטרים גולפו בסגנון ההלניסטי–הרומי המקומי (ר׳ פישר 1987). לא נתגלו שרידים המעידים על קומה שנייה בשלבים 1 ו־2, וגם לא שרידים ברורים של פורטיקו בחזית בית הכנסת, כפי שהוצע בעבר (אילן 1987א:58 [איור]). בית הכנסת היה מקורה ברעפי חרס, שרבים משבריהם נמצאו בשטח החפירה; כמרכן נתגלו קטעי טיח שציפה את הקירות, צבועים בצהוב ובאדום (איור 54).[17]

הקרמיקה מעטה ורוב שברי כלי החרס מטיפוס ׳כפר חנניה׳ ו׳שיחין׳ שנמצאו בבורות הבדיקה מתחת לריצוף האבן של שלב 2 (תכנית 2: לוקוסים 90, 99, 104, 119, 141, 143; ר׳ Sandhaus, this volume: Figs. 1, 2) אינם מאוחרים למאה הה׳ לסה״נ. כל הלוקוסים, פרט ללוקוס 99 שנחפר במחסן (L78), היו חתומים מתחת לרצפת האבן של שלב 2.

רצפת הפסיפס הססגונית שעיטרה את המבנה בשלב 1ב׳ מלמדת על רמה אומנותית גבוהה ועל עושרה של הקהילה. טכניקת הפסיפס ותיאור הדמות אופייניים לאמנות הפסיפס במאה הה׳ לסה״נ. התיקונים הרבים שבית הכנסת עבר והשינויים במבנה מעידים על פעילות ערה של הקהילה היהודית במרות במהלך השנים.

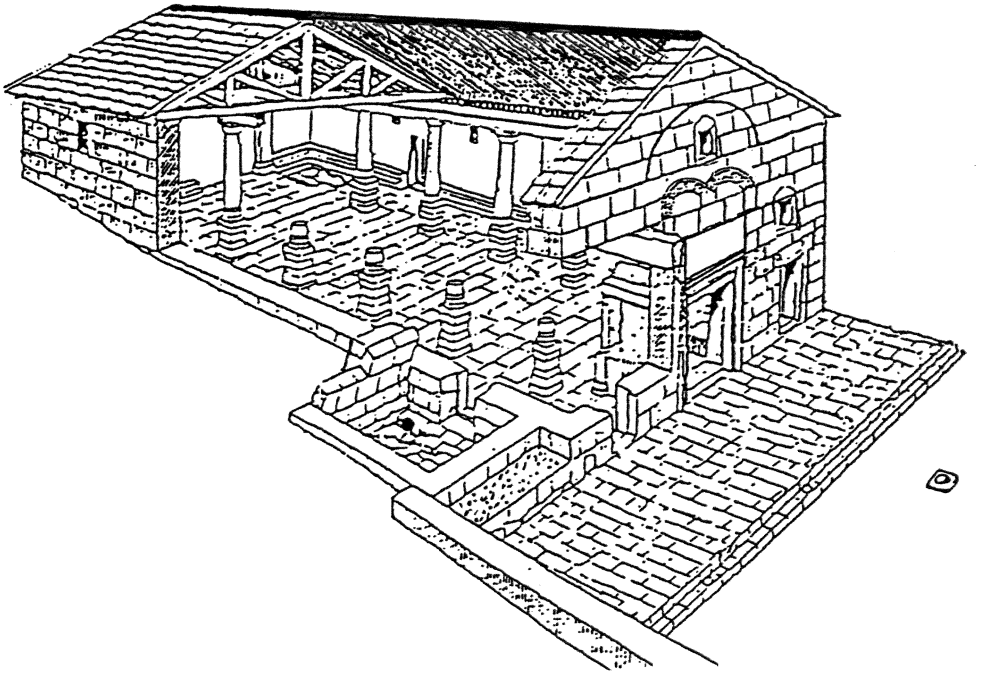

איור 53. הצעת שחזור של בית הכנסת משלב 1.

[16] מחקר חדש של אביעם משייך את בית הכנסת במרות לקבוצת בתי הכנסת של הגליל ההררי (Aviam 2019:299–305).

[17] קטעי הטיח שויכו לשלב זה על סמך סבירות, אך לא ניתן לקבוע בוודאות שהקירות היו מצופים בטיח בכל שלב.

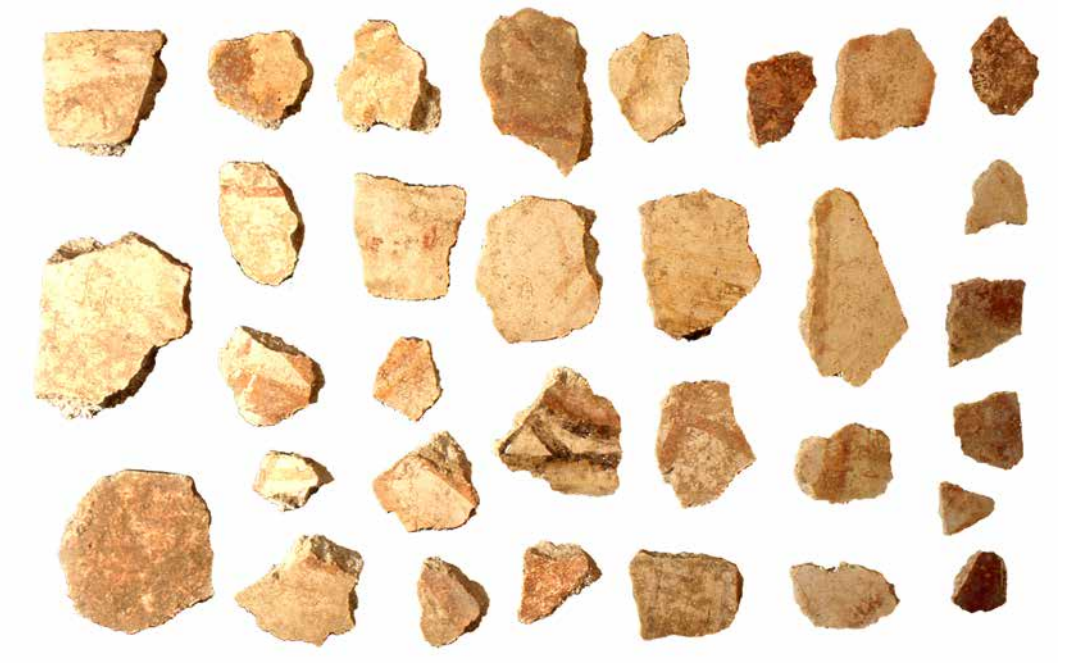

איור 54. פיסות טיח צבעוני שנמצאו בבית הכנסת.

סופה של מרות היהודית. בעבר ייחסו את סוף השימוש בבית הכנסת לסוף המאה הי״ב או למאה הי״ג לסה״נ (אילן 1987ג׳:19–20; אילן 1987א׳:66–68), על סמך המטבע המאוחר ביותר שנתגלה בקופת בית הכנסת ותוארך לסוף המאה הי״ב לסה״נ (ר׳ Bijovsky, this volume: Coin No. 1152) ועל סמך חבק פגיון מברונזה שנתגלה ברצפת העפר הצהוב המיוחסת לשכבה II, שלב 3, ותוארך למאה הי״ג לסה״נ. על החבק נכתב משפט בערבית שתרגומו ׳עוצמה ואריכות ימים׳ (אילן 1987א׳:69, הערה 41). על אודות המטבע נכתב: ״המטבע האחרון בקופה, הוא מסוף המאה הי״ב [...]. המטבע האחרון בקופה, שהייתה חתומה, כלומר בלי חשש שיחדור לתוכה חומר מאוחר, הוא בודד, והקודם לו הוא מ־350 שנה קודם לכן [דינר זהב עבאסי, מס׳ 915], ואף בינו לבין הקודמים לו יש פער של כ־170 שנה. מבחינה ארכיאולוגית יש בפערים הללו קושי, אך יש לדעתנו להסביר את הדבר בכך שהמטבעות העליונים הוצאו בעת נטישת הכפר, ורק שני מטבעות ערביים נותרו. ברור הדבר, כי כשמוציאים מטבעות מראש הערימה, יוצאים תחילה המטבעות המאוחרים״ (אילן 1987ג׳:19).

בנוסף לממצא הארכיאולוגי הביא אילן עדויות מהגניזה הקהירית ומנוסעים קדומים לקיומן של קהילות יהודיות שחיו במאה הי״ב לסה״נ ביישובים שהקיפו את מרות, אך לא במרות עצמה. כמו כן, האזכור של מרות בתעודת הגניזה כמקום שבו היה קבר של צדיק מסתדר לדעתו עם המתאם המלא שביישובים שבהם היו קברי צדיקים היו קהילות יהודיות בימי הביניים. הוא הציע שייתכן שבית הכנסת חרב ברעידת האדמה של שנת 1202 לסה״נ, אך לא נימק סברה זו. אם התאריך נכון, הרי ששלב 3 בבית הכנסת שימש ברציפות במשך כ־400 שנה ללא תיקון או שיפוץ — תופעה שאין לה מקבילות. חבק הפגיון אמנם נמצא בתוך רצפת העפר הצהוב המיוחסת לשכבה II שלב 3, אך יכול להיות שמקורו בשכבה III המתוארכת לתקופה הממלוכית (ר׳ להלן). ביסוס התאריך על המטבע המאוחר בקופת בית הכנסת בעייתי אף הוא, כיוון שקשה להניח שהוצאו ממנה כל המטבעות המאוחרים למעט שניים. כמו כן, בניגוד לאילן, שקבע שהקופה הייתה חתומה, ביכובסקי סבורה שמקורם של שני המטבעות המאוחרים, מטבע זהב עבאסי (ר׳ Bijovsky, this volume: Coin No. 915) ומטבע איובי

(ר׳ Bijovsky, this volume: Coin No. 1152), בחדירה מאוחרת ואינם חלק מקופת בית הכנסת. למרות שהדבר לא צוין ביומני השדה, נמצאו מטבעות מעל הקופה, וייתכן שהמטבע האיובי שויך לקופה בטעות. במטמונים בכלל, ובקופה של מרות בפרט, אפשר למצוא מטבעות הקדומים לתאריך נטישת המטמון או הטמנתו, ואילו מציאת מטבע בודד או שניים המאוחרים במאות שנים לכל המטבעות האחרים במטמון אינה מוכרת ואינה סבירה. לדעת ביכובסקי, בשלב 3 של בית הכנסת מיקום הקופה לא היה ידוע לבאי המקום.

מאז פרסום הספר של אילן ודמתי (1987א׳) התקבעה הדעה שהיישוב היהודי במרות ובית הכנסת התקיימו ברצף מימי הבית השני עד המאה הי״ג לסה״נ. נראה שיש להציב קביעה זו בסימן שאלה. כלי החרס (Sandhaus, this volume) מעידים אמנם על רצף התיישבותי עד ימינו, אך תיעוד כלי החרס שמקורם בבניין לקוי ואינו מאפשר זיהוי ודאי של כלים שזמנם בין התקופה האומיית לתקופה הממלוכית. קיימת אמנם אפשרות שהיה שימוש כלשהו בבניין גם במאות הי״א–הי״ב, אך יש להעדיף את האפשרות שהיישוב היהודי ובית הכנסת ננטשו בשלב כלשהו במאות הט׳–הי׳ לסה״נ. אפשרות זו מתיישבת עם הקושי לקבל שהבניין התקיים ללא שיפוץ נוסף במשך מאות שנים, עם הפסקת השימוש בקופה בתקופה האומיית וגם עם עדות ארכיאולוגית ביישובים נוספים בארץ־ישראל שחרבו או ננטשו בתקופה זו. נראה שהמבנה הממלוכי (שכבה III) הוקם בחורבה נטושה ולא בבניין שנעזב לא מכבר.

הפניות

אחיפז נ׳ וליבנר ע׳ תשפ״א. מטמוני רצפה בבתי כנסת עתיקים. **ציון** פו:211–230.

אילן צ׳ 1983. מקומה של מרות — יישוב מבוצר בגבול הגליל. **קדמוניות** 62–83:63–85.

אילן צ׳ 1987א׳. בית הכנסת — סקירה כללית. בתוך צ׳ אילן וע׳ ודמתי. **מרות, הכפר היהודי הקדום: חפירות בית הכנסת ובית המדרש**. תל אביב. עמ׳ 43–71.

אילן צ׳ 1987ב׳. בית המדרש. בתוך צ׳ אילן וע׳ ודמתי. **מרות, הכפר היהודי הקדום: חפירות בית הכנסת ובית המדרש**. תל אביב. עמ׳ 72–87.

אילן צ׳ 1987ג׳. הכפר הקדום מרות. בתוך צ׳ אילן וע׳ ודמתי. **מרות, הכפר היהודי הקדום: חפירות בית הכנסת ובית המדרש**. תל אביב. עמ׳ 8–42.

אילן צ׳ תשמ״ח. בית הכנסת ובית המדרש במרות. בתוך א׳ אופנהיימר, א׳ כשר וא׳ רפפורט, עורכים. **בתי כנסת עתיקים: קובץ מחקרים**. ירושלים. עמ׳ 231–266.

אילן צ׳ 1997. **קברי צדיקים בארץ־ישראל**. ירושלים.

אילן צ׳ ודמתי ע׳ 1987א׳. בית הכנסת ובית המדרש של מרות הקדומה. **קדמוניות** 79–80:87–96.

אילן צ׳ ודמתי ע׳ 1987ב׳. **מרות, הכפר היהודי הקדום: חפירות בית הכנסת ובית המדרש**. תל אביב.

בר־אור א׳ 1987. שחזור מבנה בית המדרש. בתוך צ׳ אילן וע׳ דמתי. **מרות, הכפר היהודי הקדום: חפירות בית הכנסת ובית המדרש**. תל אביב. עמ׳ 131–134.

גרן ו׳ תשמ״ז. **תיאור גיאוגראפי, היסטורי וארכיאולוגי של ארץ־ישראל** 7: **הגליל** (ב) (תרגום מצרפתית לפי מהדורת פריס 1880, ח׳ בן־עמרם). ירושלים.

דמתי ע׳ תשל״ז. ארמון חלקיה. בתוך מ׳ ברושי, עורך. **בין חרמון לסיני: יד לאמנון. קובץ מאמרים בידיעת הארץ**. ירושלים. עמ׳ 93–113.

דמתי ע׳ 1987. שלבי הבנייה בשטח חפירות בית הכנסת — תיאור מפורט. בתוך צ׳ אילן וע׳ דמתי. **מרות, הכפר היהודי הקדום: חפירות בית הכנסת ובית המדרש**. תל אביב. עמ׳ 88–117.

דמתי ע׳ 2000. **בית הכנסת במירות וההשלכות על הכרונולוגיה של בתי כנסת גליליים**. עבודת מוסמך. האוניברסיטה העברית. ירושלים.

טלגם ר׳ 1987. הערות לפסיפסי בית הכנסת ובית המדרש. בתוך צ׳ אילן וע׳ דמתי. **מרות, הכפר היהודי הקדום: חפירות בית הכנסת ובית המדרש**. תל אביב. עמ׳ 149–153.

ידין י׳ תשכ״ו. **מצדה בימים ההם – בזמן הזה**. חיפה.

ייבין ז׳ תשס״א. **בית הכנסת בכורזים. חפירות בשנים 1962–1964, 1978–1980** (IAA Reports 10). ירושלים.

מעוז צ׳ א׳ תשנ״ה. **בתי כנסת עתיקים בגולן – אמנות ואדריכלות**. קצרין.

נגב א׳ תשכ״ד. תווי סתתים מן המקדש הנבטי בעבדת. **ארץ־ישראל** ז. ירושלים. עמ׳ 29–32.

נצר א׳ תשל״ה. קיפרוס. **קדמוניות** 30–31 :54–61.

עבאסי מ׳ 2007. הקהילה האלג׳יראית בגליל משלהי השלטון העות׳מני עד שנת 1948. **אופקים בגיאוגרפיה** 68–69 : 56–72.

עובדיה א׳ תשמ״ח. אמנות הפסיפס בבתי כנסת עתיקים בארץ־ישראל. בתוך א׳ אופנהיימר, א׳ כשר וא׳ רפפורט, עורכים. **בתי כנסת עתיקים: קובץ מחקרים**. ירושלים. עמ׳ 185–203.

עמית ט׳ 1987. רעפי בית הכנסת. בתוך צ׳ אילן וע׳ דמתי. **מרות, הכפר היהודי הקדום: חפירות בית הכנסת ובית המדרש**. תל אביב. עמ׳ 135–137.

פישר מ׳ 1987. הערות לעיטור האדריכלי של בית הכנסת. בתוך צ׳ אילן וע׳ דמתי. **מרות, הכפר היהודי הקדום: חפירות בית הכנסת ובית המדרש**. ירושלים. עמ׳ 168–175.

Aviam M. 2019. The Ancient Synagogues in Galilee. *Early Christianity* 10:292–314.

Bijovsky G. This volume. The Coins from the Synagogue at Ḥorbat Merot, Upper Galilee.

Conder C.R. and Kitchener H.H. 1881. *The Survey of Western Palestine* I: *Galilee*. London.

Dray Y., Gonen I. and Ben David C. 2017. The Synagogue of Umm el-Qanatir: Preliminary Report. *IEJ* 67:209–231.

Gosker J., Boas A.J. and Khamisy R.G. 2021. The Projectile Points from the Teutonic Castle of Montfort. In K. Covello-Paran, A. Erlich and R. Beeri eds. *New Studies in the Archaeology of Northern Israel.* Jerusalem. Pp. 63*–76*.

Kowalewska A. and Eisenberg M. 2019. Masons' Marks of Antiochia Hippos. *Tel Aviv* 46:108–127.

Magness J. 2014. Arrowheads and Projectile Points. In D. Syon. *Gamla* III, 1: *The Shmarya Gutmann Excavations 1976–1989. Finds and Studies* (IAA Reports 56). Jerusalem. Pp. 21–33.

Miller S. and Leibner U. 2018. The Synagogue Mosaics. In U. Leibner. *Khirbet Wadi Ḥamam: A Roman Period Village and Synagogue in the Lower Galilee* (Qedem Reports 13). Jerusalem. Pp. 144–186.

Mucznik S., Ovadiah A. and Gomez de Silva C. 1996. The Meroth Mosaic Reconsidered. *JJS* 47:286–293.

Sandhaus D. This volume. Selected Pottery from the Synagogue at Ḥorbat Merot.

The Synagogue at Ḥorbat Merot: Its Construction Phases and a New Interpretation of the Finds

Emmanuel Damati

(Pp. 89*–138*)

Ḥorbat Merot is situated in the eastern Galilee, on a moderately sloping crest of the Naftali Mountain ridge (Fig. 1). At the foot of the ridge lies Tel Haẓor, the largest tell in the country, located near an important crossroad, from which a road leads westward to Merot and to the central Upper Galilee.

The site was surveyed in the nineteenth century by Guérin and in the Survey of Western Palestine (SWP), and in 1966, by a team of the Archaeological Survey of Israel. All surveyors reported ancient remains, but none attempted to identify the site. Based on evidence from the Cairo *Genizah*, Zvi Ilan conducted another survey at the site in 1981–1982, concluding that the site should be identified as ancient Merot, situated on the northern border of Galilee, one of the sites fortified by Flavius Josephus at the beginning of the First Jewish Revolt (*War* 2.20.6; 3.3.1; *Life* 37).

In 1983–1987, a survey and excavations were conducted at the site on behalf of the Israel Department of Antiquities and Museums (IDAM; today, the Israel Antiquities Authority), directed by Zvi Ilan and Emmanuel Damati. They revealed evidence of defensive systems, military artifacts, burial caves, *miqva'ot*, cisterns, industrial installations and a synagogue—all have been published in a popular book by the excavators in 1987 (Hebrew). The present report focuses on the synagogue building, including reports on the ceramic (see Sandhaus, this volume) and numismatic (see Bijovsky, this volume) finds, and offers a new interpretation of the various phases of the synagogue and their chronology.

The Excavation

Three strata were identified: Stratum I, predating the synagogue, from the Early Roman period; Stratum II, the construction of the synagogue and its use, with three subphases dating from the Byzantine–Early Islamic periods; and Stratum III, when the building was converted into a dwelling in the Mamluk period.

Stratum I: Pre-Synagogue Remains (Plan 1)

The remains predating the construction of the synagogue comprise rock-hewn installations and architectural remains, most of which were exposed beneath the foundations of the synagogue. These include Building 200 (Fig. 2), a cistern (L132), a *miqveh* (L90; Fig. 3), a rock-hewn plastered cell (L73; Fig. 4) and a partly rock-hewn and partly built wall (W511). In the hewn part of W511 was a small niche (L118), which contained an intact Umayyad-period flask (see Sandhaus, this volume: Fig. 3).

Rock-hewn installations found under the synagogue's storeroom (L78) included parts of a winepress, whose settling tank (L93) was later reused as the synagogue's treasury (the *quppa*; Fig. 5; see Plan 2: Section 1–1; see Bijovsky this volume). Other rock-hewn depressions and pits were found in several locations under the foundations, as well as a bell-shaped cistern. The rock-hewn opening of a cave (L84; Fig. 6) was documented just outside the northwestern corner of the synagogue building; it was carefully blocked with dressed stones while preparing the ground for the construction of the synagogue.

A subterranean system, comprising three spaces (L30, L31, L35) interconnected by rock-hewn tunnels and passages, extended under the synagogue. This system also included earlier niches, the cistern (L32) and the *miqveh* (L90), whose walls were breached to allow passage. Three entrances led to the subterranean system, the main one (L29) was located under the threshold of the main entrance to the synagogue (Fig. 7; for the coin deposit found beneath it, see Bijovsky, this volume). Eight column drums, five of which carried masons' marks in Greek letters (Fig. 8) were found in secondary use in a retaining wall (W523; see Plan 2). The drums belonged to a public building that predates the synagogue, perhaps from the Second Temple period.

The Stratum I remains date from the Early Roman period. Other rock-hewn installations found in the area support the identification of the subterranean system as an industrial area, serving for the storage of agricultural produce. Fragments of soft chalkstone (*qirton*) vessels retrieved in soundings west of the synagogue also date from this period (Fig. 52). At some stage, the subterranean system was converted into a hiding complex by breaching various passages and tunnels. This activity may be related to preparations for the First Jewish Revolt (66–70 CE), or, less likely, to the Second, Ben Kusba (Bar Kokhba) Revolt (132–135 CE).

Stratum II: Construction and Use of the Synagogue

Three architectural phases were identified in this stratum: Phase 1, dating from the late fourth to the first half of the sixth century CE; Phase 2, from the first half of the sixth to the mid-eighth century CE (749); and Phase 3, from the second half of the eighth to the tenth century CE. In Phase 1, four subphases (1a–d) were discerned, pertaining to repairs and additions to the synagogue building, with a major modification in Phase 1d.

Phase 1a: Ground Leveling and the Foundation of the Synagogue (Plans 2, 3)

The ground on which the synagogue was founded was prepared for the construction of the synagogue: the rock in the northern, higher side was leveled by quarrying; a podium was constructed in the southeastern, lower side; and most rock-hewn installations and entrances to the subterranean system were systematically blocked. Some elements from Stratum I were incorporated into the construction, especially rock-hewn walls on the north and west. Foundation trenches for the walls, as well as benches, were cut from the rock where possible.

The Synagogue Hall. The nave was separated from the aisles by two rows of five columns each. Along the eastern and western walls, two benches were constructed one above the other,

while along the northern wall two short benches were hewn and built. Three doorways, the main one located in the center (1.7 m wide), were set in the southern wall, facing Jerusalem.

The Floor. In this phase, the synagogue was paved with a plaster floor, which was uncovered in a probe (L21) in the northeastern corner of the hall, between bedrock and the mosaic pavement of Phase 1b (see below).

The Bemas. Two stone-built *bemas* were found adjacent to the southern wall, on either side of the main entrance. The western one dates from Phase 2, but rests on earlier foundations. Of the eastern one, only the foundations remained (Fig. 9). Both *bema*s, with certain modifications, served throughout all phases of the Stratum II building.

The Aisles. Remains of engaged pillars in the eastern part of the northern and southern walls, in line with the colonnade, attest that they had supported the ends of the architraves of the colonnades.

The Roof. The roof of the synagogue was gabled and covered by a variety of tiles. The great number of tile fragments suggests that the roof did not change appreciably throughout all phases.

The Storeroom. This room (L78) is situated outside the southeastern corner of the synagogue. It was founded on bedrock, its walls constructed of well-dressed stones. The storeroom was entered from the western aisle, which is dated to the last phase of the Stratum II synagogue but preserves elements of an earlier doorway. The roof of the storeroom is barrel-vaulted, oriented east–west (Plan 2: Section 2–2).

The Exedra. The exedra, and the two steps leading up to it, stretches across the southern facade of the hall and continues west up to W511. It was paved with flat limestone slabs. Contrary to the opinion of the excavators, it seems that there was no stylobate or portico at its southern end.

Phase 1b: Laying of the Mosaic Floor (Plan 2; Figs. 10–14)
The plaster floor was replaced in this phase by a colorful mosaic floor, two sections of which were preserved in the two northern corners of the hall: the "David mosaic" and a mosaic depicting a cluster of grapes (see below). The substrate foundation of the mosaic pavement was not sufficiently packed, leading to its eventual subsidence and fragmentation, as is evidenced by the many plaster patches applied to it. A coin dating from the early fifth century CE was found in the substrate, above the plaster floor of Phase 1a. This coin, as well as the style of the mosaic, suggest a date in the mid-fifth century for the laying of the mosaic.

Phase 1c: Breaching an Entrance in the Northeastern Corner of the Building (Plan 3)
In this phase, a new opening was breached in the northern wall, leading to the western aisle. The threshold height was adjusted to the high bedrock in this place, making it 1.3 m higher than the floor of the hall. Steps (2.2 m wide), constructed over the mosaic, led down to the hall, most of which were destroyed when the foundations of Phase 3 were laid over the Phase 2 stone floor (Fig. 13). No dating evidence was found, but a date in the late fifth century CE seems reasonable.

Phase 1d: The Construction of a Podium in the Western Aisle
A raised podium was constructed over the northern two-thirds of the western aisle (Plan 3). This phase is best dated to the early sixth century CE, between the addition of the opening in the northern wall (Phase 1c) and the laying of the stone pavement in Phase 2, also in the early sixth century, based on evidence of a coin of Anastasius I found in Foundation Deposit 157 and dated 507–512 CE (see Bijovsky, this volume).

Phase 2 (Plan 2)
In this phase, the synagogue hall was paved with stone slabs, probably since the mosaic floor fell into disrepair. Accordingly, the thresholds, benches, gallery and *bemas* were raised. The stone paving almost completely destroyed the mosaic floor and its foundation.

The Stone Floor (Figs. 15–18). This floor consisted of large, well-dressed hard limestone slabs (0.4–0.8 m long, 0.35–0.45 m wide, c. 0.3 m thick) brought from afar. The pavers covered the entire hall, except where they abutted the *bemas* and the gallery.

The Bemas. The earlier *bemas* were raised and extended northward over the new floor. They were embellished with decorative elements (Fig. 19). Other decorated stone fragments were found nearby, including the fragment of a menorah (Fig. 20), which allows an artistic reconstruction of the *bema* and the ark that stood over it (Fig. 21).

Coin Foundation Deposits. A large number of coins were found under the stone floors, in ten soundings opened in the hall. Three of the ten soundings (L29, L157, L167) yielded coin deposits dating from the fourth and fifth centuries CE (see Bijovsky, this volume). The latest coin dates from 507–512 CE (see above), dating the paving to the early sixth century CE.

Phase 3 (Plans 4, 5)
Following the complete destruction of the Phase 2 synagogue, apparently in the 749 CE earthquake, it was subsequently rebuilt; this phase was previously assigned by the excavators to the mid-seventh century CE. The major changes in this phase included the transferring of the synagogue facade to the northern wall; reducing the size of the hall and adjusting the colonnades accordingly; constructing a gallery above the western aisle; adding a perimeter wall and courtyards to the east of the building; and constructing a Bet Midrash, and possibly

a study room, to the south. The quality of construction in this phase was inferior to that of the previous one, special care taken only in its corners (Fig. 22).

Transfer of the Facade. Three entrances were opened in the northern wall, apparently reusing doorjambs and lintels of the earlier entrances in the southern wall, which were now blocked (Fig. 23). The new entrances were constructed at the same level as the doorway built in Phase 1c (Figs. 11, 24, 25), necessitating steps, possibly made of wood, to access the hall.

Adjusting the Colonnades. The shortening of the hall by 1.2 m required the moving of all pedestals south, keeping a uniform intercolumniation of about 2 m for the five columns in each colonnade. All pedestals of the eastern colonnade were found *in situ*, but those of the western one were moved in the Mamluk period (Stratum 3). The pedestals of the western colonnade, probably a replacement of the damaged pedestals, differ in size and style from those in the eastern colonnade and their workmanship is not as uniform or symmetrical (Fig. 26). Two damaged pedestals were inserted in the new eastern wall of the synagogue (Fig. 27).

The Gallery. The Phase 1d podium was put out of use, and the space was now paved with poorly fitting, soft limestone blocks, very different from the pavers of Phase 2 (Fig. 28). In its stead, a gallery was constructed over the western aisle, accessed through an external staircase via Storeroom 78 (Figs. 29–31). As no traces of a gallery were identified over the eastern aisle, the roof must have been asymmetrical.

Perimeter Wall and Courtyards. A striking perimeter wall was erected on three sides (except for the north) of the synagogue, enclosing a large area (Plan 5), with an entrance in the southern part of the eastern wall (W503). To the east of the building was a long, narrow courtyard and to the south, a rectangular one, which included the Bet Midrash and possibly, a study room. An irregular courtyard to the west opened on to the stairs leading to the gallery.

The Bet Midrash. This rectangular (6.5 × 7.4 m) building (Plans 4, 5; Figs. 32–34) occupies a quarter of the southern courtyard, its entrance in the eastern wall. Plastered benches were built along its walls, some of which showed traces of color. The floor was paved with a colorful mosaic. An Umayyad-period coin dating from the first half of the eighth century CE, was retrieved from the foundation of the mosaic (L155), attesting to the earliest possible date of the building. The monumental lintel of the Bet Midrash ("the eulogia lintel"; Fig. 35) was found fallen nearby.

Study Room(?).— Two benches found in the northeastern corner of the southern courtyard, as well as two pedestals in secondary use, suggest that this area may have been used as a study room.

Stratum III: The Mamluk Building (Plan 6; Figs. 36–42)

In the Mamluk period, the ruined synagogue building was converted into a large domestic dwelling, probably in the thirteenth century CE. The new construction caused extensive damage to the ancient structure, as architectural elements were moved around, obscuring their original position, and were incorporated randomly in new walls and partitions.

The synagogue hall was divided into rows of small rooms around a central courtyard (L407). In some rooms, low cots were constructed of stones and earth, while in others, *ṭabuns* were built. The eastern aisle now comprised four narrow rooms, in which part of the stone floor of Stratum II Phase 2 was removed. The western colonnade was transferred eastward, creating a wider space that was divided into three rooms.

The area south of the synagogue was divided into two courtyards, completely covering the remains of the Bet Midrash and its lintel.

The Ottoman Period: The Algerian Village

In the mid-nineteenth century, Algerian settlers founded a village at the site, named Marus, over one of the cemeteries of the ancient settlement, about 500 m south of the synagogue. The synagogue and other remains above ground were systematically dismantled for buildings stones for the village.

The Finds

Architectural Elements
The Central Lintel (Fig. 43). The largest lintel of the synagogue; was found broken in three, in secondary use in the Mamluk building.

Lintel. Made of soft chalkstone, it was found in the exedra, probably originating in one of the smaller entrances to the synagogue.

The 'Eulogia Lintel' (Fig. 35). Decorated with unfinished carvings of a wreath and two eagles, with traces of red and yellow paint. It bears the inscription: "Blessed shall you be when you come in, and blessed shall you be when you go out" (Deuteronomy 28:6).

Doorjambs (Figs. 25; 44). Doorjambs of two different doorways were found, made of hard limestone.

Pedestals and Capitals. The pedestals of the eastern colonnade (Phases 1 and 2; Fig. 45:1, 2) differ from those of the western aisle (Phase 3; Fig. 45:3). The capitals (Fig. 45:4–6) are of the pseudo-Doric order.

Cornices (Figs. 46, 47). These are the only elements adorned with vegetal patterns, except for the wreath on the 'eulogia lintel'.

The Zodiac Arch (Fig. 48). Five arch-stones were found in the synagogue. Three carry carved traces of a frame, two with zodiacal symbols: a bucket with water pouring out from it, and the tail of a fish and a pomegranate. The restoration of the arch and its location are uncertain (Fig. 49).

The David/Warrior Mosaic (Fig. 12). Following an in-depth study of the colorful mosaic (L21), it is here suggested to accept the original interpretation of the depicted figure as King David. This is based on the identification of the five small projections preserved in the small, isolated patch to the right of the figure (Fig. 50) as the ends of a five-string lyre, which is played by the young figure (Fig. 51).

Soft Chalkstone Vessels (Fig. 52). Five fragments of such vessels were found. They are characteristic of the late Second Temple period, continuing in use until the second century CE.

Discussion and Conclusions

Construction and Use of the Synagogue. The synagogue was first built in the late fourth century CE, similar in type to other Galilean synagogues at the time (Fig. 53). The decorations follow the local Hellenistic-Roman style. No evidence of a second story or a portico were found in Phases 1 and 2, as suggested in the past. The mosaic carpet of Phase 1b reflects a high artistic standard and a community of means. The many repairs and modifications in the building are evidence of a vibrant Jewish community.

End of Jewish Merot. In the past, it was posited that the synagogue was used continuously until the twelfth or thirteenth century CE, based on the latest coin in the treasury and on a dagger scabbard mount. This suggestion was also ostensibly supported by texts from the Cairo *genizah* and itineraries, which provided evidence for the settlement of Jewish communities in the vicinity of Merot in the twelfth century CE. This, however, would mean that Phase 3 of the synagogue had operated continuously for 400 years without repairs—an unparalleled phenomenon. As for the scabbard mount, although it was found in a dirt floor assigned to Stratum II, Phase 3, it may have originated in Mamluk-period Stratum III. As for the coin evidence from the treasury, Bijovsky considers that the two latest coins, the Abbasid (see Bijovsky, this volume: No. 914) and the Ayyubid (see Bijovsky, this volume: No. 1152), are later intrusions. While the inclusion of coins that are much earlier than the latest coin in a hoard is frequently attested, the finding of one or two coins that postdate most of the coins in a hoard by hundreds of years is unknown and unlikely. According to Bijovsky, in Phase 3 the location of the treasury was no longer known to the community.

Although the ceramic evidence (see Sandhaus, this volume) points to a continuous occupation of the site through the thirteenth century, their findspots are not clear, preventing the identification of the vessels that originated within the synagogue. While some use of the building in the eleventh and twelfth centuries cannot be ruled out, a preferred chronology is that the Jewish settlement ended sometime in the ninth–tenth century CE. This chronology is also in line with the archaeological evidence at other sites in Israel that were abandoned or destroyed in this period. It seems that in Mamluk-period Stratum III, the inhabitants of the site settled in a long-abandoned ruin.

CAPTIONS TO ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Location map.
Fig. 2. Building 200 and the narrow passage (L61) separating it from the exedra of the synagogue, looking north.
Plan 1. Pre-synagogue remains (Stratum I).
Fig. 3. The steps of the *miqveh* (L90) under the exedra, looking up and south.
Fig. 4. The cell and the blocked opening (L73) in the western part of the exedra, looking northwest.
Fig. 5. The location of the treasury (L93); note the perforation in the floor pavement (half-preserved), through which coins were dropped and retrieved.
Fig. 6. The walls in the northwest: to the right of the scale stick is the blocked cave (L84), a wall from Phase 1a (with the scale stick on top), the location of the bench and a wall from Phase 3, looking west.
Fig. 7. The entrance to the subterranean system (L29), looking northwest.
Fig. 8. Column drums marked with masons' marks in the eastern wall of the exedra, looking west: (1) photograph; (2) section.
Plan 2. The synagogue, Stratum II, Phases 1, 2, plan and sections.
Plan 3. The synagogue, Stratum II, Phases 1a–c.
Fig. 9. The interface between the stone floor of the Phase 2 synagogue and the eastern *bema*, looking southeast.
Fig. 10. Suggested reconstruction of the mosaic carpet of the Phase 1b synagogue.
Fig. 11. The "David Mosaic" at the time of its discovery, looking north; note the stone paving above it and the opening in the Phase 3 northern wall of the synagogue.
Fig. 12. The "David Mosaic".
Fig. 13. Remains of a step and the western bench, looking west; at right, the Phase 3 northern wall of the synagogue.
Fig. 14. The "grape cluster mosaic" in the northern part of the western aisle.
Fig. 15. The stone paving abutting the eastern bench of the Phase 1 synagogue, looking southeast.
Fig. 16. The stone paving abutting the Phase 1a *bemas*, looking east.

Fig. 17. The rock-hewn northern wall of Phases 1a, b (at right); the Phase 2 paving abutting this wall (center); and the Phase 3 northern wall above the paving (at left), looking west.
Fig. 18. The doorway in the eastern wall of the synagogue: the Phase 1a threshold (with the scale stick), and above it, the Phase 2 threshold, looking east.
Fig. 19. The western *bema*, looking south: (1) photograph; (2) drawing.
Fig. 20. Stone elements of the Torah ark: (1) corner colonnettes with spiral fluting; (2) fragment of a menorah relief; (3) fragment of a limestone menorah branch.
Fig. 21. Suggested reconstruction of the Torah ark.
Plan 4. The synagogue, Stratum II, Phase 3.
Plan 5. Schematic plan of synagogue, Stratum II, Phase 3.
Fig. 22. The northwestern corner of the Phase 3 synagogue, looking east; at left, the Phase 1–2 synagogue northern wall.
Fig. 23. A blocked entrance in the southeastern corner of the Phase 3 synagogue, looking north.
Fig. 24. The threshold of the northern entrance in the western aisle of the Phase 3 synagogue, looking southeast.
Fig. 25. Two finely worked doorjambs in secondary use in the Mamluk period, looking north.
Fig. 26. The Phase 3 synagogue, the pedestals and columns of the western colonnade, looking south.
Fig. 27. Two damaged pedestals inserted in the eastern wall of the Phase 3 synagogue, looking south.
Fig. 28. The inferior paving in the western aisle, looking southwest.
Fig. 29. The stairs leading to the gallery, looking southeast.
Fig. 30. Suggested reconstruction of the Phase 3 synagogue: the western wall, stairs and section of the storeroom, looking east.
Fig. 31. Suggested reconstruction of the Phase 3 synagogue: the gallery, northern entrances and section of the storeroom, looking north.
Fig. 32. The Bet Midrash, looking northeast.
Fig. 33. Suggested reconstruction of the Bet Midrash, looking northwest.
Fig. 34. The Bet Midrash, looking south.
Fig. 35. The "Eulogia Lintel".
Plan 6. The Mamluk building of Stratum III.
Fig. 36. Room 401, looking north; in the background—the Phase 3 synagogue entrance.
Fig. 37. The Mamluk-period floor in Room 401, partly laid on the Phase 2 synagogue floor and partly over an area where the pavers had been removed, looking northwest.
Fig. 38. Two *ṭabuns* in Rooms 402 and 403, over the synagogue's stone floor, looking east.
Fig. 39. The center of the Mamluk building, looking north.
Fig. 40. The heavy grinding stone, placed on a built base, looking southeast.
Fig. 41. Room 406, looking southwest.

Fig. 42. Doorjamb incorporated in a Mamluk wall adjacent to the southern facade of the synagogue, looking east.
Fig. 43. The broken pieces of the central lintel of the synagogue.
Fig. 44. Architectural elements: doorjambs.
Fig. 45. Architectural elements: pedestals from Phases 1 and 2 (1, 2) and Phase 3 (3); pseudo-Doric capitals (4–6) and a frieze (7).
Fig. 46. Cornice with a vine and grape scroll (top) and "acanthus and flower" pattern (botton).
Fig. 47. Part of a cornice.
Fig. 48. Three arch stones with traces of zodiacal signs: (1) photograph; (2) drawing.
Fig. 49. A suggested reconstruction of the zodiac arch.
Fig. 50. The strumming fingers of David aligned with the strings.
Fig. 51. A suggested reconstruction of the David scene; note his left thumb to the left of lyre and the two fingers to the right.
Fig. 52. Soft chalkstone vessels.
Fig. 53. A suggested reconstruction of the Phase 1 synagogue.
Fig. 54. Pieces of colored plaster found in the synagogue.